

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Δεκέμβριος 2000 • τεύχος 83 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Δεκέμβριος 2000
τεύχος 83 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
e-mail: poliths@x-treme.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Όλγα Σελλά, Στην «έπικράτεια του πολιτισμού».....	5
Βασίλης Ζουναλής, ΗΠΑ: Ζήτω ο διορισμένος πρόεδρος!.....	6
Άγγελος Έλεφάντης, Για τη νέα Αύγή.....	9

Άλέξης Ηρακλείδης, Κυπριακό: Άπό τό άδιέξοδο σέ κάποια διέξοδα.....	10
Γιώργος Μαργαρίτης, Γερμανικές σελίδες.....	14
Ζάν Μπωντριγιάρ, «Η σύγχρονη άγορά της τέχνης πέραν του καλού και του κακού».....	19
Κώστας Σταμάτης, Δικαιώματα, Δικαιοσύνη και Δημοκρατία.....	22
Γιώργος Φουρτούνης, Σοστακόβιτς και Κομμουνισμός: Στόν αντίποδα του μύθου περί ολοκληρωτισμού.....	32
Άγγελος Έλεφάντης, 1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ, Τά δύο οργανωτικά πρόσωπα της Άριστερας.....	42

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Βούλγαρης, Δημήτρης Χατζής, Θητεία.....	47
Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις.....	48

Εξώφυλλο: Ίβάν Κλιούν, Χωρίς τίτλο (περίπου 1920-21).
Ρώσικη Πρωτοπορία. Άπό τή συλλογή Γ. Κωστάκη, νύν
στή Θεσσαλονίκη.

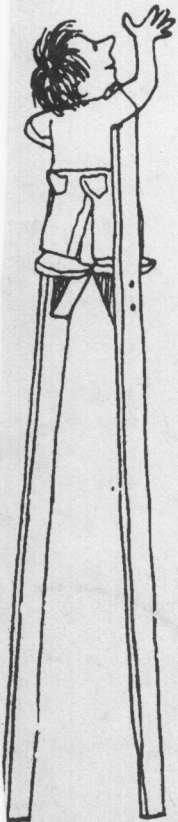
Στήν «ἐπικράτεια τοῦ πολιτισμοῦ»

Τί δεδομένα ἔχουμε μέχρι στιγμῆς ἀπό τή μεγαλόπνοη ἔμπνευση τῆς Πολιτιστικῆς Ὀλυμπιάδας, τήν «τιό σημαντική ἴσως διάσταση τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 2004, μετά ἀπό αὐτό καθ' ἑαυτό τό ἀθλητικό γεγονός» σύμφωνα μέ πρόσφατη δήλωση τοῦ ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ Εὐ. Βενιζέλου; Ὅσα εἶχαμε καί ὅταν πρωτοαναγγέλθηκε ἡ ἰδέα, λίγο μετά τήν ἀνάληψη τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων 2004 ἀπό τήν Ἀθήνα. Τίποτα. Μά τίποτα; Ἀπολύτως τίποτα. Ἡ μᾶλλον, γιά νά εἴμαστε εἰλικρινεῖς, ἔχουμε στή διάθεσή μας πληθώρα «στοχασμῶν» πού συνοδεύουν τό ὄραμα:

«Ἡ βασική σύλληψη τῆς Πολιτιστικῆς Ὀλυμπιάδας οἰκοδομεῖται πάνω σέ τέσσερις ἄξονες: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Πολιτισμός τῆς Εἰρήνης, ὁ ὁποῖος καί μᾶς ἐνδιαφέρει. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ Πολιτισμός τῆς Κοινωνικῆς Συνοχῆς. Οὐσιαστικά μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν ἐλεύθερο χρόνο καί τόν χρόνο ἐργασίας, μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ διάχυση τοῦ πολιτισμοῦ σέ ὅλο τό σῶμα τῆς κοινωνίας. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἕνας πολιτισμός πού παραμένει ὡς δραστηριότητα πολυτελής. Ὁ τρίτος εἶναι ὁ ἄξονας τῆς Παράδοσης καί τῆς Νεωτερικότητας. Ὁ πολιτισμός, δηλαδή, ὡς ἕνα πεδίο πάνω στό ὁποῖο ἀναπτύσσεται μιά διαρκῆ σύγκρουση ἀνάμεσα στήν παράδοση καί τή νεωτερικότητα, τή νεωτερικότητα καί τή μετανεωτερικότητα. Καί ὁ τέταρτος ἄξονας, πού εἶναι ταυτόχρονα καί πλαίσιο ἀναφορᾶς καί τεχνική, εἶναι ὁ Πολιτισμός τῆς Κοινωνίας τῆς Πληροφορίας».

Αὐτά διά στόματος τοῦ νέου —καί παλαιότερου— ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε καί τήν ἰδέα τῆς Πολιτιστικῆς Ὀλυμπιάδας, ἐξαγγελία πού συνοδεύτηκε, τότε, ἀπό ἕνα τετράπτυχο, τό ὁποῖο περίπου συνοψίζεται στά: Ἄνθρωπος καί χρόνος - Ἄνθρωπος καί γῆ - Ἄνθρωπος καί πνεῦμα - Ἄνθρωπος καί ἄνθρωπος. Τίς... σημαντικές καί σαφεῖς ἀνακοινώσεις ἀκολούθησε σιωπή, σχεδόν γιά τρία χρόνια. Ἡ Πολιτιστική Ὀλυμπιάδα δέν εἶχε οὔτε περιεχόμενο, οὔτε νομική ὑπόσταση, οὔτε ἀνθρώπους νά τήν ἐκπροσωποῦν. Πολύ ἀργότερα ἀπέκτησε πρόεδρο: τόν Μιχάλη Κακογιάννη, πού ὅμως προῆδρευε ἑνός Ὄργανισμοῦ χωρίς νομικό πλαίσιο καί διακριτές ἀρμοδιότητες. Ἡ πρώτη προεδρική παραίτηση ἦρθε γρήγορα καί νέος πρόεδρος διορίζεται τό Τίτος Πατρίκιος.

Τά πράγματα ἀρχίζουν νά ξεκαθαρίζουν, ὄχι γιατί πάρθηκαν κάποιες ἀποφάσεις, οὔτε γιατί σχεδιάστηκε κάποιο ὀργανόγραμμα, παρ' ὅτι γνωρίζουμε ἤδη τήν πρώτη ἐκδήλωση: τόν «Προμηθεά» σέ σκηνοθεσία Μπόμπ Γουίλ-

σον καί μουσική Ἰάνη Ξενάκη στό Μέγαρο Μουσικῆς στά τέλη Ἰανουαρίου. Ἀπλῶς οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις πού ἀνακοινώθηκαν ἀποσαφήνισαν ὅτι ὁ βασιλιάς εἶναι γυμνός ἢ μάλλον ντυμένος μέ συγκεκριμένο ἔνδυμα. Αὐτό δηλαδή μέ τό ὅποιο συνοδεύεται ἡ ἄποψη περί πολιτισμοῦ: μεγάλη δόση ἀπό Μέγαρο, ἀρκετό θέατρο μέ ἠχηρά ὀνόματα, κινηματογράφος (πού περιορίζεται στήν τριλογία Θόδωρου Ἀγγελόπουλου), καί λίγο βιβλίο, ἐπειδή συμβαίνει τό 2001 νά εἴμαστε ἡ τιμώμενη χώρα στή Φρανκφούρτη. Α! καί ἕνα σύνολο ἐκδηλώσεων ὑπό τόν τίτλο «Ἑλληνική διατροφή, ὑγεία καί πολιτισμός», ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας καί Ἀγροτικῶν Συνεταιρισμῶν.

Ἡ τελευταία πρόσκληση τοῦ Εὐ. Βενιζέλου πρὸς ὀλόκληρη τήν «Ἐπικράτεια Πολιτισμοῦ, ὅλους τούς πολιτιστικούς θεσμούς, ὅλους τούς δημιουργούς» δέν πείθει γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἔμπνευσης. Ἴσως γιατί εἶναι γνωστό ποιοί ἀποτελοῦν τήν «Ἐπικράτεια τοῦ Πολιτισμοῦ» τά τελευταῖα χρόνια καί ποιούς ἀφοροῦν οἱ παχυλοί προϋπολογισμοί (40 δισ. γιά τό 2001) καί οἱ ἀναθέσεις ἔργων —τῶν πολιτιστικῶν περιλαμβανομένων. Ἴσως γιατί εἶμαι πεισμένη ὅτι τά βήματα «πρὸς τήν ἐνσωμάτωση καί τή δημιουργία πολιτισμοῦ» —ὅπως δήλωσε ὁ Τίτος Πατρίκιος— χρειάζονται ἄλλου εἴδους βατῆρες. Λιγότερο φωτισμένους πιθανόν. Πού θά ἀφοροῦν ὅμως περισσότερους ἀκόμα, ἀφοῦ θά τούς διαμορφώνουν, θά τούς πλουτίζουν, θά τούς προβληματίζουν. Ἀπό τά μέχρι στιγμῆς δεδομένα ἡ Πολιτιστική Ὀλυμπιάδα μόνο αὐτό δέν ἔχει στούς στόχους της.

Ἄννα Σελῶ

ΗΠΑ: Ζήτω ὁ διορισμένος πρόεδρος!

Γιατί συγχάρηκαν τόν Μπούς (νεότερο) οἱ ἠγέτες μας; Ἐπειδή ὁ ἀδελφός του Τζέμπ (Κυβερνήτης τῆς Φλόριντα) καί ἡ παρέα του ἔσπευσε νά τοῦ δωρίσει τούς 25 ἐκλέκτορες τῆς πολιτείας μέ hi-tech νοθεία καί λοιπά τερτίπια; Ἐπειδή τό Ἀνώτατο Δικαστήριό δέν ὀλιγόρησε νά παρέμβει, ὄχι γιά τή διασφάλιση τῆς καταμέτρησης τῶν ψήφων στή Φλόριντα, ἀλλά γιά νά ἐπικυρώσει τήν αὐθαιρεσία τῆς μή καταμέτρησης; Ἐπειδή τρεῖς ἀκροδεξιοί καί δύο δεξιοί δικαστές, διορισμένοι ἀπό τόν πατέρα του καί ἄλλους ρεμπουμπλικανούς προέδρους, διόρισαν τόν υἱό Μπούς στή θέση τοῦ Προέδρου, παρά τήν ἀντίθετη γνώμη τῶν ἄλλων τεσσάρων δικαστῶν τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου;

Ἄν ἔπρεπε νά συγχαροῦν κάποιον, ὄφειλαν νά συγχαροῦν τόν Ἄλ Γκόρ. Ὁ Γκόρ πῆρε 330.000 ψήφους περισσότερους ἀπό τόν Μπούς στό σύνολο τῶν ΗΠΑ, ἐξαπατήθηκε διπλά στή Φλόριντα, κι ἐπιπλέον ἔδειξε τό πόσο γνήσιο ἀμερικανάκι εἶναι: ἀναγνώρισε ἀμέσως καί χωρίς περιστροφές τόν διορισμό τοῦ Μπούς στή θέση τοῦ προέδρου. [Ἀμέσως μετά τήν ἀνακοίνωση τῆς ἀπόφασης τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τήν 12η Δεκεμβρίου ὁ Γκόρ —σέ τηλεοπτικό του διάγγελμα— δήλωσε μεταξύ ἄλλων τήν πλήρη συμφωνία του μέ ὅ,τι εἶπε ὁ Στέφεν Ντάγκλας μετά τήν ἥττα του ἀπό τόν Ἀβραάμ Λίνκολν: Partisan feeling must yield to patriotism. I'm with you, Mr. President, and God bless you —«Οἱ κομματικές ἀντιδράσεις πρέπει νά ἐνδώσουν στό πατριωτισμό. Εἶμαι μαζί σας, κ. πρόεδρε, κι ὁ Θεός νά σᾶς εὐλογεῖ»].

Οἱ ἡγέτες μας συγχάρηκαν τόν Μπούς, θά πεῖτε, ἀκολουθώντας τό πρωτόκολλο κι ὄχι τίς ἐξαιρέσεις του. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τήν περίπτωση ἑνός Κάστρο, ἑνός Μιλόσεβιτς, ἑνός Καντάφι ἢ Σαντάμ Χουσεῖν, γιά νά διστασῶν ἢ καί νά καταγγείλουν. Πρόκειται γιά τόν 43ο πρόεδρο τῶν ΗΠΑ, γιά τόν πρόεδρο τῆς χώρας πρόπλασμα —γιά πολλούς— τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τοῦ Κόσμου, πρόκειται κοντολογίς γιά τό ἀφεντικό μας. Οἱ ἡγέτες μας συγχάρηκαν τόν Μπούς, ὄχι μόνον ἐπειδή ἔτσι ἐπιβάλλει τό πρωτόκολλο, ἀλλά ἐπειδή θέλουν νά εἶναι μέ τόν ἐκάστοτε πρόεδρο τῶν ΗΠΑ, προσπερνώντας τό ποιός εἶναι καί τό πῶς κατέκτησε αὐτόν τόν θῶκο. Ἄλλωστε, μετά τήν τριακονταπενθήμερη ἀγωνία τους, τό «Ζήτω ὁ νέος Πλανητάρχης!» ἦταν μιά κάποια ἀνακούφιση.

Ἄν, πάντως, αὐτός ὁ πραγματισμός τῶν ἡγετῶν μας εἶναι ἀποδεκτός ὡς ἓνα σημεῖο, εἶναι καθόλα ἀπαράδεκτοι οἱ ἔπαινοι πολλῶν ἡμεδαπῶν κι ἀλλοδαπῶν ἐπωνύμων γιά τόν «θαυμαστό θεσμικό κόσμο» τῶν ΗΠΑ, γιά τήν παντοδυναμία τῆς ἀμερικανικῆς Δικαιοσύνης. Ἐξίσου ἀπαράδεκτο εἶναι τό γεγονός τῆς ὑποβάθμισης τοῦ θέματος ἀπό τά εὐρωπαϊκά ΜΜΕ καί τοῦ ἡμερήσιου Τύπου (μεταξύ τῶν ἐξαιρέσεων Μόντ καί Αὐγή).

Στά βήματα τῶν ἀμερικανικῶν ΜΜΕ, ἐλάχιστος τηλεοπτικός χρόνος ἀφιερώθηκε καί στήν ΕΕ γιά τή λύση τῆς ἀμερικανικῆς ἐκλογικῆς παρωδίας. [Ἔχω πρόχειρη τή συνέντευξη τοῦ Λοῖκ Βακάν στήν Αὐγή (17 Δεκεμβρίου) ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι τό βράδυ τῆς ἀνακοίνωσης τῆς ἀπόφασης τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου ἀντί ἐκτάκτων ἐκπομπῶν, ὅπως θά περίμενε κανεῖς, «τό θέμα παρουσιάστηκε σέ ἐπτὰ λεπτά καί μετά ἀκολούθησαν τά νέα γιά τόν καιρό καί τά προβλήματα μέ τά χριστουγεννιάτικα ψώνια!». Γιατί τόση ἀπάθεια στή λύση πού ἔδωσε ὡς «ἀπό μηχανῆς Θεός», τό Ἀνώτατο Δικαστήριο τῶν ΗΠΑ; Γιά τίς ΗΠΑ πρόκειται κι ὄχι γιά τή Μάλτα, τό

ζήτημα ἀφορᾶ τήν «Ἐθνική ὑπερηφάνεια καί τόν αὐτοσεβασμό» τῆς ὑπερδύναμης καί ἡμῶν.

Στό προαναφερθέν τηλεοπτικό του διάγγελμα ὁ Γκόρ τόνισε ἐπίσης ὅτι ἡ κανονιστική ἀρχή τῆς ἀμερικανικῆς ἐλευθερίας, ἡ πηγὴ τῶν δημοκρατικῶν της ἐλευθεριῶν εἶναι: «*Not under man but under God and Law*» («Ὁχι κάτω ἀπό ἄνθρωπο ἀλλά ὑπὸ τόν Θεό καί τόν Νόμο» —αὐτό εἶναι γραμμένο σέ περίοπτη θέση τῆς βιβλιοθήκης μιᾶς ἀπό τίς μεγάλες νομικές σχολές τῶν ΗΠΑ). Ἡ χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀπελευθέρωσή τους, τὰ «ἀνθρώπινα δικαιώματα» ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων βομβαρδίζουν ἅμα λάχει οἱ Ἀμερικανοί καί οἱ σύμμαχοί τους, δέν εἶναι «ὑπὸ τόν ἄνθρωπο», «ὑπὸ τόν ὀρθολογισμό του», ἀλλά «ὑπὸ τόν Θεόν καί τόν Νόμον»! Αὐτές οἱ ὑπερβατικές ὀντότητες ρυθμίζουν τὰ ἀνθρώπινα.

Μετά ἀπό δύο αἰῶνες Διαφωτισμοῦ οἱ ἐλπίδες μας ἐναποτίθενται πέρα ἀπό ἐμᾶς. Πραγματικός ἐφιάλτης, ἂν πράγματι ἔχουμε γυρίσει τόσους αἰῶνες πίσω. Εὐνουχισμός, αὐτοκτονία, ἂν δέν ἀντιδράσουμε κι ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι, ὅπως ὁ Γκόρ καί οἱ ὀπαδοί του «ἐλέω Θεῷ καί Νόμου». Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τήν ἡρεμία ἢ τήν ἀπαραίτητη ψυχραιμία ἀντιμετώπισης μιᾶς ἀκόμη ἀμερικανικῆς ἠθικοπολιτικῆς στραβοτιμονιάς. Πρόκειται γιά ἀπάθεια. Κι ὁ χλευασμός της, ὅσο ἀπαραίτητος κι ἀνακουφιστικός κι ἂν εἶναι, δέν ἀρκεῖ, εἶναι παντελῶς ἀναποτελεσματικός. Δέν εἶναι παρά τό ἄλλοθι τῆς ἀπολιτικοποίησης.

Δέν ἀναφέρομαι στήν ἀπάθεια τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων (τό νά εἶναι κανεῖς ἐλεύθερος ἀπό πάθη), ἀλλά στό ψυχροσύνδρομο ἀπάθειας: ἀπουσία πάθους, βραδύτητα σκέψης, στερεότυπες στάσεις, μιμητισμός, ἐξουδετέρωση ὄχι μόνον τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης ἀλλά καί τῆς ἀτομικῆς συγκρότησης (ἠθική, συνείδηση). Δέν πρόκειται γιά ἀδράνεια, γιά ἔλλειψη ἀντιδράσεως σέ ἐρεθίσματα κάθε μορφῆς (ὑπάρχει πληθώρα ἀντιδράσεων ἀνάλογα μέ τήν μόδα κι ὄχι τήν ἠθική, τή συνείδηση, τήν πολιτική καί τήν ἰδεολογία μας). Πρόκειται γιά ἀπάθεια: γιά ἔλλειψη ἀντιδράσεως σέ καθαρῶς συγκινησιακά ἐρεθίσματα, ὅπως εἶναι καί τὰ πολιτικά ἐρεθίσματα. Οὔτε πρόκειται γιά ἀδιαφορία, γιά ἀμεριμνησία, ὅπου ἀντιλαμβανόμαστε μέν τὰ πολιτικά ἐρεθίσματα, ἀλλά ἀφήνουμε σέ ἄλλους τήν μέριμνα γι' αὐτά ἀπό βαρεμάρα. Ἐπειδή ἀκριβῶς δέν ἀντιλαμβανόμαστε τό πόσο σημαντικά εἶναι τὰ πολιτικά ἐρεθίσματα (γιά νά περιοριστῶ σ' αὐτά) γι' αὐτό παραμένουμε ἀπαθεῖς. Ἄλίμονο! Ἄς ἀντισταθοῦμε, τουλάχιστον στόν πειρασμό νά μιμηθοῦμε τό πρότυπο τῶν ἡγετῶν μας, ἄς ἐπιμείνουμε στή διαφωνία μας γιά τόν διορισμό τοῦ Μπούς στή θέση τοῦ προέδρου τῶν ΗΠΑ.

Βασίλης Ζουναλῆς

Γιά τή νέα Αύγή

Πολλοί θά τό ἔχετε μάθει: ἀπ' τό καλοκαίρι εἶμαι ἀντιπρόεδρος τοῦ ΔΣ τῆς Αύγῆς· πρόεδρος ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ. Ἀπ' τό καλοκαίρι εἶμαι ὑπεύθυνος τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς Αύγῆς καί γράφω κάθε 15 μέρες σ' αὐτά. Εἶμαι καί μέλος τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἐνῶ στίς 18-12-2000 ἐκλέχτηκα σύμβουλος ἔκδοσης, μέ διευθυντή τόν Κώστα Κάρη καί ἀρχισυντάκτη τόν Νίκο Φίλη.

Γιατί ὅλα αὐτά; Γιατί τέτοια συσσώρευση ἀξιωματίων καί ἀνάληψη ἐκ μέρους μου τόσων καί τέτοιων εὐθυνῶν; Πολλά λέγονται· νά πῶ καί ἐγώ τά δικά μου, πού ἄλλωστε τά ὀφείλω στούς ἀναγνώστες καί τούς συνεργάτες τοῦ Πολίτη, μέ πολλούς ἀπ' τούς ὁποίους πορευόμαστε μαζί ἀπό χρόνια.

Ἡ Αύγή βρίσκεται στήν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ, μπορεῖ νά κλείσει. Ἡ ἔνδοξη καί κραταιά *Unita* ἔκλεισε, ἡ *Humanité* κινδυνεύει. Ἔτσι εἶναι· ἡ Ἀριστερά, γενικῶς καί παντοῦ, δέν πάει καλά. Ἄν κλείσει ἡ Αύγή θά ἦταν πολύ μίζερος ὁ ρόλος μας ὡς θρηνωδῶν. Ὅλοι μας ὅμως θά μπορούσαμε νά δράσουμε κάπως γιά νά ἀποτραπεῖ τό μοιραῖο, γιά νά βελτιωθεῖ ἡ ἐφημερίδα, γιά νά παίξει τό ρόλο πού τῆς πρέπει. Γι' αὐτό ὅταν μᾶς ἔγινε πρόταση ν' ἀναλάβουμε στήν ἐφημερίδα εὐθύνες καί βάρη τό δεχτήκαμε. Ἀλλά θελήσαμε νά ἐξασφαλιστοῦν ἐκεῖνοι οἱ ὅροι πού ἀποτελοῦν τήν ἀναγκαῖα (ἀλλ' ὄχι ἐπαρκή) συνθήκη τῆς ἐπιτυχίας. Καί ἐξασφαλίστηκαν.

Ἔτσι, τό πολυφωνικό ἀπό πλευρᾶς πολιτικῶν προελεύσεων τῶν μελῶν του, Διοικητικό Συμβούλιο εἶναι τό ἀπολύτως κυρίαρχο ὄργανο διεύθυνσης τῆς ἐφημερίδας. Ὅπως ὀφείλε, μέ τίς πιό δημοκρατικές διαδικασίες, ἐξέλεξε τή νέα διευθυντική ομάδα, στήν ὁποία μετέχω κι ἐγώ.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅπως ἤδη δημοσίως ἀνακοινώθηκε, προχωρεῖ στήν αὐξηση τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου τῆς ἐφημερίδας (358 ἐκ. δραχμές περίπου). Ἀπό τίς ἀρχές Ἰανουαρίου 2001 ὁποῖος θέλει μπορεῖ νά ἀγοράσει μετοχές τῆς «ΑΕ Αύγή» (4000 δρχ. ἐκάστη), μέχρι τοῦ ποσοστοῦ τοῦ 0,5% (ἢ 2.500.000 δρχ.) τοῦ συνολικοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου. Ὁ ΣΥΝ θά κατέχει τό 25% καί οἱ ἐργαζόμενοι τό 12,5%. Ἔτσι τό 63% τῆς ἰδιοκτησίας τῆς ἐφημερίδας θά περάσει στά χέρια τῶν ἀναγνωστῶν-μετόχων. Αὐτά τά δύο, δηλαδή ἡ ἀνεξάρτητη διοίκηση καί ξεκάθαρες ἰδιοκτησιακές σχέσεις, εἶναι μιὰ καλή βάση γιά τή νέα Αύγή, γιά μιὰ νέα πορεία πού ὅλοι τήν θέλουμε ἀνοδική. Ὡστόσο ἡ βάση αὐτή δέν ἀρκεῖ. Ἀπό δῶ καί πέρα ἀρχίζει ἡ μάχη τῆς ἔκδοσης, τῆς δημοσιογραφικῆς ποιότητας, ἡ δουλειά τῶν συντακτῶν, ἡ συνδρομή τῶν ἀναγνωστῶν.

Δέν εἶμαι δημοσιογράφος οὔτε θά μείνω στό ἐπάγγελμα αὐτό. Ὅμως στήν παρούσα φάση ἐπιστρατεύτηκα. Δέν εἶμαι ψώνιο οὔτε Κιγκινάτος. Ἀριστερός εἶμαι. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει Ἀριστερά χωρίς ἀριστερές ἐφημερίδες, χωρίς ἀριστερά περιοδικά, χωρίς ἀριστερό λόγο. Αὐτό εἶναι ὅλο.

Καί ὁ Πολίτης, μαζί μ' αὐτά, μέ ὅλα αὐτά, τί θά γίνει ὁ Πολίτης; Δέν μπορῶ νά βάλω τήν ὑπογραφή μου στή ληξιαρχική πράξη θανάτου τοῦ περιοδικοῦ, μετά ἀπό 25 ὀλόκληρα χρόνια. Ἡ ἔκδοσή του θά συνεχιστεῖ, ὅπως ὡς τώρα· μέ νύχια καί μέ δόντια στό δικό του ρόλο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΚΥΠΡΙΑΚΟ: ΑΠΟ ΤΟ ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΣΕ ΚΑΠΟΙΑ ΔΙΕΞΟΔΑ*

του Άλέξη Ήρακλείδη

Στό Κυπριακό οι ειρηνικές λύσεις χωρίς τήν επιβολή τής άποψης του ενός επί του άλλου, δηλαδή οι λογικές συμβιβαστικές λύσεις, είναι προφανείς τουλάχιστον για ένα τέταρτο του αιώνα. Πρόκειται για κάποια μορφή χαλαρής άμφιθνικής όμοσπονδίας. Γιατί, λοιπόν, υπάρχει τέτοια δυσπραγία και άδιέξοδο και μάλιστα όταν με μία τέτοια συμβιβαστική επίλυση θά έδβαιναν όλοι κερδισμένοι, τόσο οι Έλληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι, αλλά και ή Ελλάδα και ή Τουρκία;

Κατ' αρχήν γιατί επικρατεί στην Ελλάδα και στους Έλληνοκύπριους ή θέση ότι για όλα φταίει ή Άγκυρα και ό Ντενκτάς. Γιατί; Λόγω τής «εισβολής και κατοχής». Με άλλα λόγια, τό Κυπριακό θά επιλυθεί ως διά μαγείας αν άποχωρήσουν τά τουρκικά στρατεύματα. Έτσι ακόμη και επί προεδρίας Γιώργου Βασιλείου ό πραγματικός συνομιλητής θεωρείται αποκλειστικά ή Άγκυρα και όχι οι Τουρκοκύπριοι, ούτε καν ή τουρκοκυπριακή αντιπολίτευση που υπήρξε —άπό τό 1974— σαφώς πιο συμφιλιοτική και ήπια άπό τήν αντίστοιχη έλληνοκυπριακή αντιπολίτευση (συμπεριλαμβανομένου του πάντοτε διστακτικού ΑΚΕΛ). Ίδού μία βασική αίτια για τό άδιέξοδο έλληνοκυπριακής και έλληνικής κατασκευής.

*Άλλες πειστικές έρμηνείες για τό άδιέξοδο είναι οι ακόλουθες:

1. "Ότι οι έπιδιώξεις των δύο πρωταγωνιστών παρα-

μένουν μέχρι σήμερα έντελώς άσυμβίβαστες, όπως συνέβαινε σε προηγούμενες φάσεις του Κυπριακού, πριν τό μοιραίο 1974.

2. Η έσφαλμένη αντίληψη ότι ό χρόνος είναι «μέ τό μέρος μας» και ότι στό άπώτερο μέλλον θά μπορούν νά επιτύχουν λύση με εύνοϊκότερους όρους.

3. Η υπάρχουσα κατάσταση, παρά τήν έγγενή της ένταση και άνασφάλεια, είναι προτιμότερη άπό όποιαδήποτε δυνατή συμβιβαστική λύση. Όπως συχνά λέγεται, ψιθυριστά, άπό τους Έλληνοκύπριους «ή μή λύση είναι λύση». Με άλλα λόγια, ή λύση έχει επέλθει, αλλά ή κάθε πλευρά, για διαφορετικούς λόγους, άποφεύγει νά τό παραδεχθεί έξαιτίας του πολιτικού κόστους (αυτό μάλλον ισχύει για τήν έλληνοκυπριακή πλευρά) και του φόβου μήπως μείνει χωρίς ρόλο και άπορροφηθεί άπό τή «μητέρα-πατρίδα» (αυτό ισχύει ειδικά για τήν τουρκοκυπριακή πλευρά).

4. Η έθνικιστική ιδεολογία και όπτική κυριάρχησε στη δεκαετία του 1990 σε τέτοιο σημείο ώστε ή θέση τής «επαναπροσέγγισης» (ακριβέστερα «προσέγγισης», μιά και ούσιαστικά δέν υπήρχε πραγματική προσέγγιση τό 1959-1963) νά κρίνεται άπαξιοτικά μεταξύ Έλληνοκυπρίων ή στην καλύτερη περίπτωση ουτοπική και άφελής. Πράγματι, κατά τά τελευταία χρόνια, τουλάχιστον τό 50% των Έλληνοκυπρίων ύποστηρίζει θέσεις που θά τις χαρακτηρίζαμε ως έθνικιστικές και έλληνοκεντρικές, με έμφαση στην έλληνικότητα αντί στην κοινή κυπριακή ταυτότητα. Όπως εύστοχα λέγεται άπό Έλληνοκυπρίους σχολιαστές, οι θέσεις αυτές «κουβαλούν νερό στον μύλο του Ντενκτάς» και τής Τουρκίας.

5. Τό μεγάλο βάρος τής ύποκειμενικής διάστασης: στην άντιπαράθεση Έλληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων (και Έλλήνων και Τούρκων) υπάρχει έντονη άμοιβαία δαιμονοποίηση, φόβος, θυματοποίηση (victimization), συγκρουόμενες έθνικές ιστορικές άφηγήσεις και παντελής έλλειψη έμπιστοσύνης προς τόν αντίπαλο. Αυτοί οι

* Τό κείμενο αυτό άποτελεί τήν παρέμβαση του Άλέξη Ήρακλείδη στην εκδήλωση τής Άνανεωτικής Έκσυγχρονιστικής Κίνησης τής Άριστεράς «Κυπριακό: ώρα τολμηρών αποφάσεων» (Ζάππειο, Άθήνα, 12 Δεκεμβρίου 2000) στην όποια συμμετείχαν, επίσης, ό Γιώργος Βασιλείου, ή Καίτη Κληρίδη, ό Νιαζί Κιζιλγιουρέκ, ό Άντρέας Άνδριανόπουλος, ό Παρασκευάς Άνγερινός, ή Χριστίνα Πουλίδου, ό Θόδωρος Τσίκας και ό Νίκος Μπίστης (ως πρόεδρος).

λόγοι και όχι οι γνωστές αντικειμενικές δυσκολίες είναι πού δημιουργούν και τρέφουν τό άδιέξοδο. Καιριο ρόλο παίζει ή άρνηση τής ταυτότητας του Άλλου, ειδικά από τήν πλευρά των Έλληνοκυπρίων προς τους Τουρκοκύπριους.¹ Εϊδικότερα, ή έμφαση στην έλληνικότητα των Έλληνοκυπρίων άντί τής κυπριακής τους ταυτότητας, πού συμβολικά έμφανίζεται με τή συνεχή άναπέταξη τής έλληνικής άντί τής κυπριακής σημαίας και με έθνικό ύμνο τόν έλληνικό, δέν συμβάλλει στο να μειώσει τους τουρκοκυπριακούς φόβους και τήν αίσθηση μειονεξίας πού τους διακατέχει έναντι των Έλληνοκυπρίων.

Όλα αυτά μάς οδηγούν σέ ένα άκόμη συμπέρασμα: ότι μέχρι σήμερα ούτε ή μία ούτε ή άλλη πλευρά —και κυρίως, νομίζω, οι Έλληνοκύπριοι— δέν μπορούν να διανοηθούν τόν Άλλο ως φίλο και συνέταιρο, ως ισότιμο σέ μία κοινή Κύπρο. Κατά τόν εϋστοχο τίτλο ενός συλλογικού τόμου για τό Κυπριακό (έπιμ. Καλότση, 1997), πρόκειται για «unimagined community» (σέ αντίθεση με τό *imagined community*, κατά Benedict Anderson). Πάντως, όπως και να έχουν τά πράγματα, ή παράταση τής έκκρεμότητας, όσο και να έμφανίζεται βολική για τους άνένδοτους (τους «άπορριπτικούς») στίς δύο κοινότητες, δέν είναι και για τά δύο μέρη ή ιδανικότερη λύση. Έπιπλέον δημιουργεί μεγάλη ένταση και κίνδυνο ανάφλεξης πού άπασχολεί τή διεθνή κοινωμία. Η Κύπρος έχει γίνει από τίς πλέον στρατιοποιημένες περιοχές τής γής.

Άς έρθουμε όμως στο ζητούμενο, στην όριστική, ειρηνική, από κοινού επίλυση του Κυπριακού προβλήματος. Οι προφανείς λύσεις είναι δύο: (α) κάποια μορφή συμβίωσης των δύο κοινοτήτων πού θα κινείται στο πλαίσιο μίας διζωνικής, διακοινοτικής χαλαρής όμοσπονδίας και (β) κάποια μορφή όριστικού «βελούδινου» χωρισμού με συγκεκριμένους όμως όρους και έχέγγυα, προκειμένου τά διεθνή αυτά σύνορα να μην προδοϋν τά πλέον εύφλεκτα τής Μεσογείου.

Η όποια συμφωνία θα πρέπει άπαραιτήτως να άποτελεί προϊόν διαπραγματεύσεων μεταξύ Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, να γίνει γνησίως άποδεκτή από τά δύο μέρη, να υποστηρίζεται από τήν μεγάλη πλειοψηφία των Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, να καλύπτει επαρκώς τήν ασφάλεια και τήν αίσθηση ταυτότητας των δύο κοινοτήτων και να συμβάλλει στην διεθνή ειρήνη και ασφάλεια στην ευαίσθητη αυτή περιοχή. Πρόκειται, βέβαια, για άυτονόητα πράγματα, πού όμως στην κυπριακή περίπτωση φαίνονται βουνό ή σαν υπέρμετρες άπαιτήσεις τής διεθνούς κοινωμίας!

Άπαραίτητη είναι ή ελεύθερη βούληση των δύο κοινοτήτων πού θα κατέληγε σέ συμφωνία. Έξυπακούεται, βέβαια, ότι ή λύση πού θα πρόκριναν οι δύο κυπριακές κοινότητες θα πρέπει να υποστηρίζεται ειλικρινά και να μην υποσκάπτεται από τήν Ελλάδα ή από τήν Τουρκία. Όσον άφορα λύσεις στο πλαίσιο ενός κράτους, θα πρέπει και πάλι (όπως με τίς Συνθήκες Ζυρίχης-Λονδίνου) να μην επιτρέπεται ή ένωση ή ή δι-

χοτόμηση. Σέ παρεμφερείς έθνοτικές συγκρούσεις οι λύσεις πού βρέθηκαν ήταν κατόπιν κοινής συμφωνίας και κινούνται από τήν άυτονομία ως τή χαλαρή όμοσπονδία. Στο πλαίσιο αυτό πλέον ρεαλιστική για τό Κυπριακό είναι ή λύση τής χαλαρής όμοσπονδίας και συγκεκριμένα τής άμφιεθνικής άσυμμετρικής όμοσπονδίας τύπου Καναδά. Αυτό τό είδος όμοσπονδίας, κινείται με όρους «έθνοτικά συναινετικής δημοκρατίας (*consociational democracy*), στην όποία ή ασθενέστερη άριθμητική μειονότητα όχι μόνο προστατεύεται άποτελεσματικά αλλά διαθέτει και αύξημένη πολιτική άποτελεσματικότητα και συμμετοχή, σαφώς περισσότερη άπ' ό,τι θα άντιστοιχούσε στην άριθμητική της δύναμη, προκειμένου να μην αισθάνεται ξένο σώμα, υπό άπειλή και έτσι να γίνεται κεντρόφυγη. Με τέτοιους όρους και με αξιόπιστες διεθνείς έγγυήσεις θα μπορούσε, ένδεχομένως, να έξευρεθεί λύση ή όποία θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί από τήν πλειοψηφία των Τουρκοκυπρίων, με άποτέλεσμα να πιεσθεί ο Ντενκτάς καθώς και ή Τουρκία.

Είναι όμως ρεαλιστική σήμερα ή επανένωση ή μήπως ή συνεχής επίκληση τής από τή Λευκωσία και τήν Άθήνα άποτελεί ένα τελετουργικό για έσωτερική και διεθνή κατανάλωση; Χωρίς άλλο ή επανένωση είναι έξαιρετικά δύσκολο να πραγματοποιηθεί μετά από τόσα χρόνια ξεχωριστής διαβίωσης, αντιπαράθεσης και άμοιβαίας δαμινοποίησης καθώς και τής άνόδου των έθνοικιστικών «άπορριπτικών» και από τίς δύο πλευρές. Έπίσης, όπως φαίνεται, ή πλειοψηφία των Έλληνοκυ-

1. Η έλληνοκυπριακή μη άναγνώριση έχει διάφορες εκφάνσεις. Μία προσπάθεια καταγραφής θα συμπεριλάμβανε: (1) τή μονοπάληση («σφετερισμό» ή «κατάληψη» κατά τούς Τουρκοκύπριους) του κυπριακού κράτους από τούς Έλληνοκύπριους (άπό τό 1963 και έπειτα) και τόν χαρακτηρισμό τής τουρκοκυπριακής διοίκησης ως «παράνομης» και ως «ψευδοκράτους», (2) τή μη άναγνώριση των Τουρκοκυπρίων ως ξεχωριστού λαού αλλά, μόλις και μετά δυσκολίας, ως «κοινότητας», (3) τή θέση ότι πρόκειται για «μειονότητα» και τίποτε περισσότερο και ότι τά περί «κοινότητας» έχουν επιβληθεί έξωθεν και άποτελούν μία από τίς κύριες πηγές του άδιεξόδου, (4) ότι στην ουσία είναι πολιτικά άνύπαρκτοι, φερέφανο τής Τουρκίας (ή ότι ο ήγέτης τους είναι άνδρείκελο τής Τουρκίας) και (5) ότι δέν πρόκειται καν για Τουρκοκύπριους αλλά για Τούρκους (σέ αυτό έχει συμβάλλει και ο Ντενκτάς με τήν έμφασή του στην τουρκική ταυτότητα των Τουρκοκυπρίων). Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι ότι «Κύπριοι» λογίζονται μόνο οι Έλληνοκύπριοι. Με τό «Κύπριοι», «Κύπρος», «κυπριακά δίκαια» εκλαμβάνονται άποκλειστικά οι Έλληνοκύπριοι, σαν οι Τουρκοκύπριοι να μην υπάρχουν πιά ή να μην υπήρξαν ποτέ. Τό τελικό άποτέλεσμα είναι μία έντονη αίσθηση άνασφάλειας για τούς Τουρκοκύπριους ως προς τή συλλογική ταυτότητά τους πού δέν τους καθιστά άνένδοτους και εύερέθιστους στην παραμικρή νύξη ότι «δέν υπάρχουν» ως ξεχωριστός λαός ή κοινότητα.

πρίων μᾶλλον δέν φαίνεται ιδιαίτερα ένθουσιώδης στήν προοπτική νά πληρώσει τό κόστος τῆς οικονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνόδου τῶν Τουρκοκυπρίων, πράγμα πού ἀποτελεῖ *sine qua non* γιά ὅποιασδήποτε διώσιμη λύση στό πλαίσιο μιᾶς ὁμοσπονδίας. Ἄλλωστε, ἐφόσον ἔχουν τήν πεποίθηση ὅτι μποροῦν νά εἰσέλθουν καί μόνοι τους στήν Ε.Ε., γιατί νά ὑποχωρήσουν καί νά δεχθοῦν τοῦς Τουρκοκύπριους μέ ὄλη τους τήν ὑπανάπτυξη καί τήν πολιτισμική διαφορετικότητα πού ἔχει γίνει ἀκόμη πῶς ἔντονη μέ τόν ἐποικισμό ἀγροτῶν ἀπό τήν Ἀνατολία καί τή μετανάστευση μεγάλου ἀριθμοῦ Τουρκοκυπρίων στήν Βρετανία;

Ἄν ἡ ἀπαισιόδοξη αὐτή ἐκτίμηση βρῖσκεται ἐγγύτερα στήν πραγματικότητα καί ἂν θεωρηθεῖ δεδομένο ὅτι «ἡ μή λύση ὡς λύση» δέν μπορεῖ νά συνεχισθεῖ, τότε ρεαλιστικότερη εἶναι ἡ ὀριστική διάσπαση, τό «συναινετικό διαζύγιο», τό ὅποιο μπορεῖ νά ἐδραιώσει ἀσφαλέστερα σύνορα καί μελλοντική δυνατότητα γιά αὐξημένη διασυνοριακή συνεργασία, ἐμπόριο, ἀνθρώπινες ἐπαφές καί ἴσως στό μέλλον προσέγγιση καί ἀκόμη καί ἐπανάωση μέ κάποια μορφή. Χωρίς χαλαρή ὁμοσπονδία ἢ ἔστω συναινετικό διαζύγιο μπορεῖ νά ἐπέλθει ἡ χειρότερη δυνατή λύση γιά τοῦς Ἑλληνοκυπρίους: δηλαδή ἑλληνοκυπριακό κράτος ἀπό τή μία καί τουρκική ἐπαρχία ἀπό τήν ἄλλη, πρότυπη πυριτιδαποθήκη.

Πέρα ὅμως ἀπό τίς δυσκολίες πού ὑπάρχουν, βίωση θά ἦταν ἡ λύση, ὅποιαδήποτε λύση, ἀπό τή συγκατοίκηση ὡς τόν μερικό ἢ τελικό χωρισμό, ἐφόσον θά κάλυπτε ἀποτελεσματικά τίς θεμελιώδεις ἀνάγκες τῶν δύο πλευρῶν. Αὐτές εἶναι ἡ ἀσφάλεια καί τῶν δύο κοινοτήτων πού συνεχίζουν νά ζοῦν μέ *Angst* καί κλειστοφοβία ἐπί δεκαετίες, ἡ φυσική καί πολιτισμική τους ἐπίδωση καί συλλογική ταυτότητα, ἡ οικονομική ἀνάπτυξη καί εὐημερία καί ἡ ἀποτελεσματική πολιτική συμμετοχή. Κλειδί εἶναι ἡ ἀποδοχή τῆς τουρκοκυπριακῆς ταυτότητας καί τῶν Τουρκοκυπρίων ὡς πράγματι ἰσοτίμων συνομιλητῶν γιά μία διακοινοτική Κύπρο. Ὅσο οἱ Τουρκοκύπριοι θεωροῦνται μόνο μειονότητα (ὅπως δηλαδή οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Θράκης) ἢ ἀπλῶς «πιόνι» τῆς Τουρκίας, πολύ φοβοῦμαι ὅτι ὀδηγούμεθα νομοτελειακά σέ μία αὐτοεκκληρούμενη προφητεία ἑλληνοκυπριακῆς καί ἑλληνικῆς κατασκευῆς.

Μποροῦν ἄραγε οἱ δύο κοινότητες νά φανταστοῦν τόν Ἄλλο ὄχι ὡς «ἐχθρό» ἀλλά ὡς συνέταιρο μέ τόν ὅποιο ἔχουν πολλά νά μοιραστοῦν πρὸς ὄφελος καί τῶν δύο; Ἄν ναι, θά ὑπάρξει λύση. Ἡ μή λύση ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στή διχοτόμηση. Ὅπως ἔχει πει ἐπιγραμματικά ὁ ἀνθρωπολόγος Peter Loizos, «τό νησί ἀνήκει σέ ὄλους τοῦς Κύπριους ἢ σέ κανέναν Κύπριο». Καί θά προσέθετα, ἐφόσον οἱ δύο κοινότητες στήν πλειοψηφία τους ἐπιμένουν ὅτι εἶναι μόνο ἡ κυρίως Ἑλληνες καί Τοῦρκοι, ἀντιστοίχως, καί ὄχι ταυτόχρονα Κύπριοι δέν θά εἶναι τελικά Κύπριοι ἀλλά τμήματα, ἐπαρχίες –οὐσιαστικά ἢ καί τυπικά– τῶν μητέρων πατρίδων. Αὐτό ἐπιζητοῦν ἄραγε;

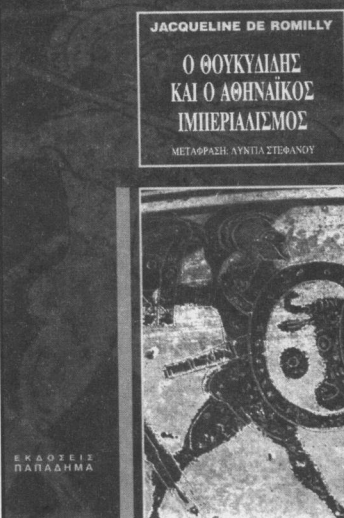
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

JACQUELINE DE ROMILLY

της Γαλλικῆς Ακαδημίας

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ

Το πρώτο ἔργο
της συγγραφέως

Μετάφραση
Λύντια Στεφάνου

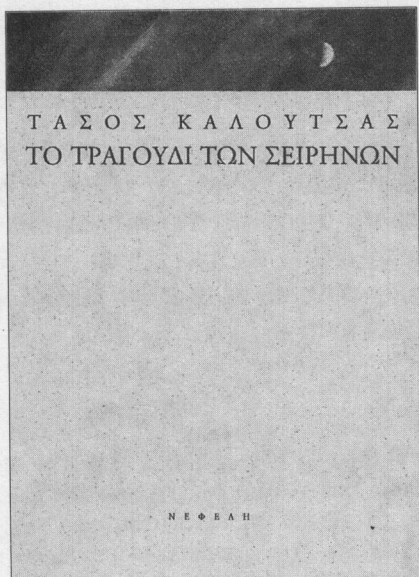
«Η ζωή και η ιστορία δεν
κάνουν τίποτε άλλο παρά να
επιβεβαιώνουν καθημερινά
τον Θουκυδίδη»

Ανδρέας Παναγόπουλος
Καθημερινή 1/8/2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Τάσος Καλούτσας ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΩΝ ΣΕΙΡΗΝΩΝ

[ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ 1995-2000]

Το τραγούδι των Σειρήνων είναι —εκ παραδόσεως— τραγούδι που προαναγγέλει το θάνατο. Μπορεί επίσης να 'ναι το σαγηνευτικό κάλεσμα για μια διαφορετική ζωή, ίσως μια νέα αρχή, και τότε δύσκολα μπορείς να του αντισταθείς. Ορισμένοι ήρωες αυτών των διηγημάτων συμπληρώνουν το θλιβερό κύκλο της ζωής τους αντιμετωπίζοντας καταστάσεις και συμπεριφορές που βαθμιαία τους φθείρουν (σωματικά και ψυχικά) και τους επιφυλάσσουν ένα τραγικό ή άδικο τέλος. Άλλοι συνεχίζουν να ονειρεύονται διατηρώντας την πίστη τους στις ομορφιές της ζωής είτε αναζητώντας το μπάλαμο του έρωτα, παρ' όλα τα αδιέξοδα και την απόγνωση της σκληρής καθημερινότητας. Σ' ένα τέτοιο τοπίο απώλειας και ελπίδας, όπου το τραγούδι των Σειρήνων διαπερνά τα πάντα, ίσως μπορούσε να υπάρξει μια αισιόδοξη προοπτική που, αν παρεμβαλλόταν, ν' άλλαζε ακόμα και τη στάση μας απέναντι στο θάνατο, να μας συμφιλίωνε μαζί του ή έστω να τον έκανε αποδεκτό.

ΕΠΙΣΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

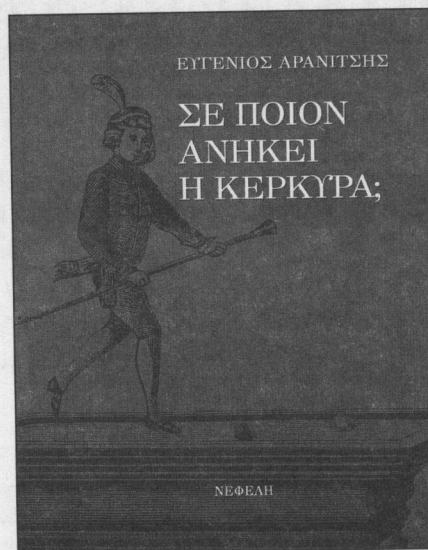
- Το καινούριο αμάξι
- Το κελεπούρι

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ. 3607.744 • FAX 3623.093
E-mail: nefeli-p@otenet.gr • www.nefeli-books.gr

Ευγένιος Αρανίτσης ΣΕ ΠΟΙΟΝ ΑΝΗΚΕΙ Η ΚΕΡΚΥΡΑ;

Το πρώτο απ' τα έξι κείμενα αυτής της συλλογής «αναφέρεται» στην Κέρκυρα, την πόλη του μεταίχμιου, την μεταφυσική πόλη των ορίων της παιδικότητας, των ορίων ανάμεσα στους κήπους και τους παλιούς θερινούς κινηματογράφους. Το δεύτερο «διαπραγματεύεται» το ζήτημα της νεκρώσιμης ευωδίας του έαρος, τις μεταφορές της Ταφής στις σκηνές της εσωτερικής ζωής. Το τρίτο «μιλάει» για την εποποιία της Ερωτικής Αφιέρωσης, την οποία οδηγώ σ' ένα παράδοξο τέλος, σ' ένα κύκνειο άσμα που θα βυθιστεί, όπου νά 'ναι στην παρωδία. Το τέταρτο «θγεί» την ιστορική υλικότητα της γραφής, τη «μαγική» της συνάρτηση προς την Ιστορία του ανθρώπινου σώματος. Το πέμπτο «εξετάζει» τη λειτουργία της θεραπευτικής ενθύμησης στη Φωτογραφία, αυτή τη βασίλισσα των *artes moriendi*, που μοιάζει ξαφνικά να δικαιώνεται σε σχέση με τις άλλες, τυφλές, μοντέρνες εικόνες. Ενώ το τελευταίο «φωτίζει» τον εναγκαλισμό ομορφιάς και θανάτου, αισθητικής και μακάβριου, μόδας και βαμπιρισμού. Και τα έξι κείμενα μπορούν να διαβαστούν σαν αναπτύξεις του ίδιου θέματος, που είναι ο Αnéφικτος Αποχωρισμός. Και τα έξι εκκινούν απ' το δοκίμιο και απολήγουν σε ισάριθμες φαντασίες (με την έννοια που δίνουν στη λέξη οι συνθέτες). Και τα έξι κυριολεκτούν εξοφλώντας συνάμα την οφειλή στο πνεύμα της σάτιρας.

ΚΡΑΤΙΚΟ ΒΡΑΒΕΙΟ ΔΟΚΙΜΙΟΥ 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ. 3607.744 • FAX 3623.093
E-mail: nefeli-p@otenet.gr • www.nefeli-books.gr

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Η Γερμανία του σήμερα έχει κοινωνικά τριχοτομηθεί. Μία κοσμοπολιτική άρχουσα τάξη στίς προδιαγραφές της παγκοσμιοποίησης και του κοσμοπολιτισμού. Μία εργατική τάξη έγκλωβισμένη σέ υγειονομικά στεγανά, χωρίς πολιτικά δικαιώματα και μέ άφόρητα συρρικνωμένο τό κοινωνικό της βάρος. Τά μεσοστρώματα τέλος, χωρίς έπικοινωνία μέ τά υπόλοιπα τμήματα της κοινωνίας, σέ πορεία υποδάθμισης μοναχική, έξρμια των οικονομικών εξέλιξεων τίς όποιες έλάχιστα έλέγχουν και παγιδευμένες σέ μονόδρομους και στίς συνεπακόλουθες φοβίες.

Τά δημόσια μέσα μεταφορᾶς στίς γερμανικές πόλεις χαρακτηρίζονται από δύο στοιχεία: α) Τό πρώτο, ή άψογη λειτουργία τους φροντισμένα όχήματα, συχνά δρομολόγια, λεωφορειόδρομοι, άψογος συνδυασμός των λεωφορείων μέ τό σιδηροδρομικό δίκτυο, αστικό ή προαστιακό. β) Τό δεύτερο άφορᾶ τόν έλεγχο των εισιτηρίων. Τά τελευταία δέν είναι ιδιαίτερος άκριβά. Ποινολογείται, φυσικά, άνελέητα όποιος έπιβιαστεί χωρίς εισιτήριο και τό εκδόσει μέσα στό όχημα, στόν οδηγό. Υπάρχουν όμως άπεριόριστοι συνδυασμοί φθηνότερων κομίστρων, ενώ οι μηνιαίες κάρτες πολλαπλών διαδρομών είναι φθηνότερες γενικά, από τίς αντίστοιχες στήν Αθήνα. Ο έλεγχος γίνεται συχνά, μέ διαφορετικούς μάλιστα τρόπους: άλλοτε από ένστολους υπαλλήλους, άλλοτε από «κρυφούς», πού δείχνουν τήν ιδιότητα και τήν ταυτότητά τους τήν τελευταία στιγμή. Η συμπεριφορά είναι ή κλασική γερμανική: τυπικά εύγενική και άπόλυτη. Τό προσωπικό πού κάνει αυτή τή δουλειά άποτελεῖται συχνά από ξένους, πολλές φορές δέ από έγχρωμους.

Σέ αυτό τό καλοκουρδισμένο περιβάλλον συμβαίνουν μερικά παράξενα. Στή διάρκεια των ελέγχων εισιτηρίων, στό λεωφορείο ή τόν σιδηρόδρομο, ένα σημαντικό ποσοστό των έπιβατών, νέοι, άν μπορώ νά εντάξω τίς παρατηρήσεις μου σέ στατιστικό σχήμα, κοπέλες τίς περισσότερες φορές, σχεδόν πάντα Γερμανίδες, αντί εισιτηρίου, ξεδιπλώνουν και έπιδεικνύουν στόν έλεγκτή κάτι χαρτιά, ως έπιστολές ή βεβαιώσεις ή ακόμα και κάποια είδη λογαριασμών. Ο τελευταίος, μέ τόν γερμανικό τρόπο, κάθεται και μελετᾶ έπισταμένως τά έγγραφα πού του παρουσιάζονται. Αφού ολοκληρώσει τήν άνάγνωση, χαιρετᾶ, ζητᾶ μερικές φορές, σχεδόν μέ σεβασμό, συγγνώμη και συνεχίζει μέ τόν έλεγχο άλλων

έπιβατών. Όμολογῶ ότι έσκασα από τήν περιέργεια μέχρι νά μάθω για τί ακριβώς πρόκειται. Σκεπτόμενος μεσογειακά, εκτίμησα ότι είναι άδύνατο τέτοιο ποσοστό ανθρώπων νά έχει προσωπικό σημείωμα από τόν όποιο διευθυντή του συστήματος. Πραγματικά, τά χαρτιά καμία σχέση δέν έχουν μέ διευθυντικό ή ύπουργικό σημείωμα. Πρόκειται για διάφορα έγγραφα ικανά νά άποδείξουν ότι ό φορέας τους είναι άνεργος.

Οι τάξεις και τά στρώματα

Η εικόνα του ξένου έλεγκτή και του άνεργου Γερμανού μπορεῖ, συμβολικά και χαρακτηριστικά νά αποδόσει τή σημερινή κοινωνική δυσπραγία της Γερμανίας. Η κοινωνική διαστρωμάτωση έχει όφθαλμοφανώς πλέον πάρει αποκλίνουσες διαδρομές. Στήν κορυφή, οι μεγαλοαστικοί κοινωνικοί χώροι βλέπουν τήν ευμάρειά τους και τό διαθέσιμο εισόδημα νά πολλαπλασιάζεται μέ ρυθμούς άγνωστους ακόμα και στό σχετικά πρόσφατο παρελθόν των «γερμανικών θαυμάτων». Η έλεύθερη αγορά, ό ανταγωνισμός, βοηθᾶ τους ισχυρούς και συγκεντρώνει στά χέρια τους προοδευτικά τίς περιουσίες, τά κεφάλαια και τίς θέσεις έξουσίας των νικημένων. Η γερμανική άρχουσα τάξη φαίνεται νά έχει τίς προδιαγραφές του νικητή σέ αυτόν τόν τόμεα και οι επιθετικές κινήσεις της, μέσα και έξω από τά σύνορα της χώρας ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βρίσκονται στήν πρώτη γραμμή της επικαιρότητας. Καθώς, μάλιστα, αύξάνει τήν οικονομική και γεωγραφική της επιφάνεια, ή τάξη αυτή μεταπλάθεται, γίνεται πίο κοσμοπολιτική και αισθάνεται περισσότερο συγγενής στά πάθη των μεγάλων οικονομικών κέντρων του κόσμου-των

υπερατλαντικῶν δηλαδή, στίς Ἠνωμένες Πολιτείες, παρά στά συμβαίνοντα στίς Βρυξέλλες ἢ ἔστω στό Παρίσι ἢ τό Λονδίνο.

Στό ἄλλο ἄκρο, τά ἐργατικά κοινωνικά στρώματα ἔχουν ἀποκτήσει ὅλα τά χαρακτηριστικά πού οἱ κοινωνικοί ἐφιάλτες τοῦ παρελθόντος ἔτειναν νά τοῦς προσδώσουν. Γιά νά εἶμαστε πιό ἀκριβεῖς, ὅπως στόν φανταστικό κόσμο τοῦ Οὐέλς, ἀπαραίτητη γιά τήν ζωή τῆς Γερμανίας, ἡ ἐργατική δύναμη βρίσκεται εἴτε στίς παρυφές τῆς κοινωνίας, εἴτε ὀλότελα ἔξω ἀπό αὐτή. Ἕνας ὑπόγειος κόσμος στήν κυριολεξία. Ὁ ὄγκος αὐτοῦ πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ἐργατική τάξη στή χώρα, ἀποτελεῖται ἀπό πολλά ἑκατομμύρια ξένων ἐργατῶν, Τούρκων κυρίως, πού βρίσκονται σέ ὀριακά, ὡς πρός τό οἰκονομικό σκέλος, ἐπίπεδα ζωῆς καί σέ μηδαμινά σημεῖα ὡς πρός τό σκέλος τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Τό μικρό ποσοστό τῶν ἐργατῶν, αὐτῶν πού καταφέρνουν νά ξεφύγουν ἀπό αὐτόν τόν φαῦλο κύκλο τῆς σκληρῆς ἐργασίας καί τῆς ἀνυποληψίας, συνήθως ἐπιστρέφοντας στή χώρα τους γιά ν' ἀξιοποιήσουν τό πενιχρό γιά τά γερμανικά στάνταρντ, σημαντικό ὅμως γιά τήν Ἀνατολία, κομπόδεμά τους, ἀντικαθίσταται ἀμέσως μέ τήν ἀτελείωτη στρατιά τῶν οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν προσφύγων πού πολιορκοῦν τίς πόρτες τῆς Εὐρώπης γενικά, καί τῆς Γερμανίας εἰδικότερα. Ἡ τάση ἀντικατάστασης τῶν ἐργαζομένων μέ μετανάστες ἀπό ὀλοένα καί πιό φτωχές χώρες εἶναι ἐμφανῆς. Στά λεωφορεῖα πού ἔρχονται ἀπό τίς βιομηχανικές ζώνες ἀργά τό μεσημέρι (ὁμολογῶ ὅτι μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά παρακολουθήσω τήν κίνηση τό πρωί, στίς ἔξι καί στίς ἑφτά, στό μαῦρο σκοτάδι τῆς ἀτελείωτης γερμανικῆς νύχτας), ἡ παρουσία ἐγχρώμων ἀπό τήν Ἀφρική εἶναι πλέον ἔντονη. Ἀντίθετα, δίνεται ἰδιαίτερη προσοχή στή μετανάστευση σχετικά «δυναμικῶν» — μέ πολιτικές καί κοινωνικές προοπτικές ἐννοῶ — ἐργαζόμενων ἀπό τίς ἀνατολικές χώρες. Δέν νομίζω ὅτι θά ἤμουν ἰδιαίτερα ἀνακριθῆς, ἂν ὑποστήριζα, ὅτι ὅλη ἡ λογική τῆς «ἀριστερῆς» πολιτικῆς ἀσύλου τῆς Γερμανίας, γιά τήν ὁποία τόσοσ λόγος γίνεται, ἀποσκοπεῖ στή συντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή μιᾶς, ἐκτός κοινωνίας ἐργατικῆς τάξης.

Υπάρχουν, ὅμως, καί ἄλλοι τρόποι γιά νά ὀρθώσει κανεῖς ἓνα «ὑγειονομικό φράγμα» ἀνάμεσα στοῦς ἐργάτες καί στήν καθῶς πρέπει εὐρωπαϊκή κοινωνία. Μία περιδιάβαση στά μεγάλα καταστήματα τῆς Γερμανίας προσδιορίζει αὐτή τή λειτουργία: ἡ περιπλάνηση στά ἀχανή καταστήματα τῆς —σουηδικῆς ἰδιοκτησίας— ΙΚΕΑ, πρωταγωνίστριας στά οἰκιακά εἶδη, ἰσοδυναμεῖ μέ μάθημα γεωγραφίας γιά πολύ προχωρημένους. Τά προϊόντα πού ἐκτίθενται ἐκεῖ προέρχονται ἀπό πολλές δεκάδες διαφορετικές χώρες, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα, στήν πλειοψηφία τους, εἶναι σίγουρα ἄγνωστα στοῦς καταναλωτές πού ἀγοράζουν τόν μόχθο τῶν κατοίκων τους. Μετά τήν πρόσφατη φασαρία, οἱ ἐτικέτες τῶν προϊόντων ἀναφέρουν ρητά ὅτι δέν χρησιμοποιοῦνται

παιδική ἐργασία στήν κατασκευή τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Ὁπωδιόποτε, ὅμως, δέν προχωροῦν στήν ἀποτίμηση τῆς ἐργασίας πού χρειάστηκε γιά νά γίνει τό εἶδος αὐτό, εἴτε σέ τοπικό νόμισμα, εἴτε, θά ἦταν πολύ ἐνδιαφέρον, σέ γερμανικά μάρκα ἢ εὐρώ. Τεράστια ποσοστά τῆς ἐργατικῆς τάξης τῆς Γερμανίας —τῆς Εὐρώπης καί τῶν ΗΠΑ— ζοῦν στήν ἀθλιότητα τῶν παραγκουπόλεων τῆς Τζακάρα, στίς τρώγλες τῶν ἀφρικανικῶν πόλεων καί στοῦς σκουπιδότοπους τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ δέ μέσος Εὐρωπαῖος γνωρίζει αὐτούς τοῦς ἀμεσους συνεργάτες του (!) στό κτίσιμο τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐημερίας μόνο μέσα ἀπό ἀνθρωπιστικές ἐκπομπές, ὅπου δημοσιογράφοι, κληρικοί, ἀνθρωπιστές, οἰκολόγοι καί διανοούμενοι καταγγέλουν τή βαναυσότητα ἐνός κόσμου τοῦ ὁποίου ὅμως τά νήματα μέ τήν τρέχουσα φωτεινή ζωή μας, κρατοῦνται στήν ἀφάνεια.

Στό ἐνδιάμεσο αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης κινοῦνται τά μεσοστρώματα, ἡ πολυπληθέστατη μικροαστική καί μεσοαστική τάξη τῶν γερμανικῶν πόλεων. Σέ ἓναν κόσμο πού, μέ ραγδαίους ρυθμούς γίνεται πλουσιότερος, στήν κορυφή καί φτωχότερος στήν παραγωγική βάση, τά μεσοστρώματα αὐτά ἀδυνατοῦν, ὀλοένα καί περισσότερο νά μετριάσουν τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις, νά ἀποτελέσουν ἓνα χῶρο συνάντησης καί συνάρθρωσης τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἡ κοινωνική τους ἀπομόνωση. Δέν ἐπικοινωνοῦν μέ τοῦς γύρω κοινωνικούς χώρους. Εἶναι μᾶλλον ἀδιανόητο καί γενικά πολύ σπάνιο νά ἐνταχθεῖ ἓνας Τούρκος ἐργάτης στά στρώματα αὐτά, ὅση ἐπιτυχία καί ἂν γνωρίσει στό ἐπάγγελμά του. Ὁ δέ κοσμοπολιτισμός, τῶν ἰσχυρῶν οἰκονομικά καί κοινωνικά ὁμάδων, εἶναι ὀλοένα καί πιό ἀπόμακρος ἀπό τή μεσοαστική τάξη καί τίς δικές της προδιαγραφές.

Έκτός από την απομόνωση, οι κοινωνικοί αυτοί χώροι, βιώνουν την κρίση. Κοινωνικά μιλώντας, από τα στρώματα αυτά παράγεται ή ανεργία, τά μεγαλύτερα ποσοστά της όπωσδήποτε. Η ανεργία των διπλωματούχων των νέων επαγγελματιών, των «ύπηρεσιών», κατέχουν τις πρώτες θέσεις, ποιοτικά σέ ανατολή και δύση, σέ διαφορετικά, φυσικά ποσοστά. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου έχουν επιστρατευθεί όλα τά γνωστά και από τή χώρα μας «μαντζούνια». Τά φροντιστήρια, γιά τή συμμετοχή κυρίως σέ διαγωνισμούς πρόσληψης στό δημόσιο, έχουν πολλαπλασιαστεί τά τελευταία χρόνια στην Γερμανία καταργώντας τό ελληνικό -ή πορτογαλικό- σχετικό μονοπώλιο. Στά πανεπιστήμια, στίς θεωρητικές τουλάχιστον σχολές, κυ-

τελευταία αντιμετωπίζεται έτσι από τό κράτος και τίς υπηρεσίες του, όπως οι διανομές σταριού και δηναρίων στην πλέμπα τής αρχαίας Ρώμης, από τούς έχοντες ανάγκη λαϊκής υποστήριξης αυτοκράτορες και στρατηγούς. Μέ άλλα λόγια, τό δικαίωμα στην ψήφο αποτελεί πλέον τόν μόνο συνδετικό κρίκο τής πολυπληθούς τούτης ηλικίας μέ τό καθεστώς τής κοινωνικής ασφάλισης. Η μετάλλαξη τής βάσης πάνω στην οποία στηρίζεται ή κοινωνική ασφάλιση, από τήν αντικαταβολή γιά τήν προσφερθείσα εργασία σέ εμπόριο ψήφου, όχι μόνο ύπονομεύει καιρία τή δημοκρατική λειτουργία και τήν πολιτική «ήθική», αλλά και τοποθετεί σέ υποδεέστερη κοινωνικά και πολιτικά θέση έναν τεράστιο αριθμό ανθρώπων πού θά μπορούσαν νά είναι πολίτες

ριαρχεί ή αίσθηση τής απαξίωσης και τής αναστολής τής ανεργίας. Γι' αυτό και κανείς δέν ένοχλείται από τήν ουσιαστική απεργήμωση των χώρων διδασκαλίας και τήν ατέλειωτη διαδοχή «διακοπών» κάτω από όποιοδήποτε πρόσχημα.

Από τίς μεσαίες κοινωνικές ομάδες τρέφονται και άλλες διαδρομές κοινωνικής απαξίωσης. Η απαξίωση τής εργασίας και ή προοδευτική αποξένωση των κοινωνικών αυτών στρωμάτων από αυτή, ύπονομεύει καιρία τήν ιδέα των κοινωνικών παροχών και τής πρόνοιας. Η περίθαλψη και ή συνταξιοδότηση έχουν πάψει νά είναι δικαίωμα, βασισμένο στην εργασία, στό έργο πού ό συνταξιοδοτούμενος πρόσφερε στό κοινωνικό σύνολο τήν εποχή τής παραγωγικής άκμης του. Η ανταποδοτικότητα τούς έδινε πολιτική και κοινωνική διάσταση και άξια. Προοδευτικά έχουν μετεξελιχθεί σέ άπροσδιόριστου λόγου κοινωνική παροχή, και ως έπίσημη έλεημοσύνη, τής οποίας τά κοινωνικά συμφραζόμενα είναι σαφώς μικρότερου βάρους απ' ό,τι τά αντίστοιχα άλλων καιρών. Οι ηλικιωμένοι και οι άποστρατοι αντιμετώπιζουν πλέον τή σύνταξή τους -και ή

και όχι απλώς «πλέμπα». Υπάρχει μιά σαφής υποβάθμιση τήν οποία βιώνουν οι γέροντες και ή οποία τούς οδηγεί, μέσα από τήν πικρία, στην υιοθέτηση κάθε είδους ιρρασιοναλιστικών θέσεων και αντιδράσεων. Καθώς δέ ή ψήφος είναι τό μοναδικό πλέον όπλο τους, αυτές οι έντάσεις προκαλούν πλήθος παρενεργειών και μεταφράζουν σέ άμεσο πολιτικό αποτέλεσμα τή δυσπραγία των μεσοστρωμάτων.

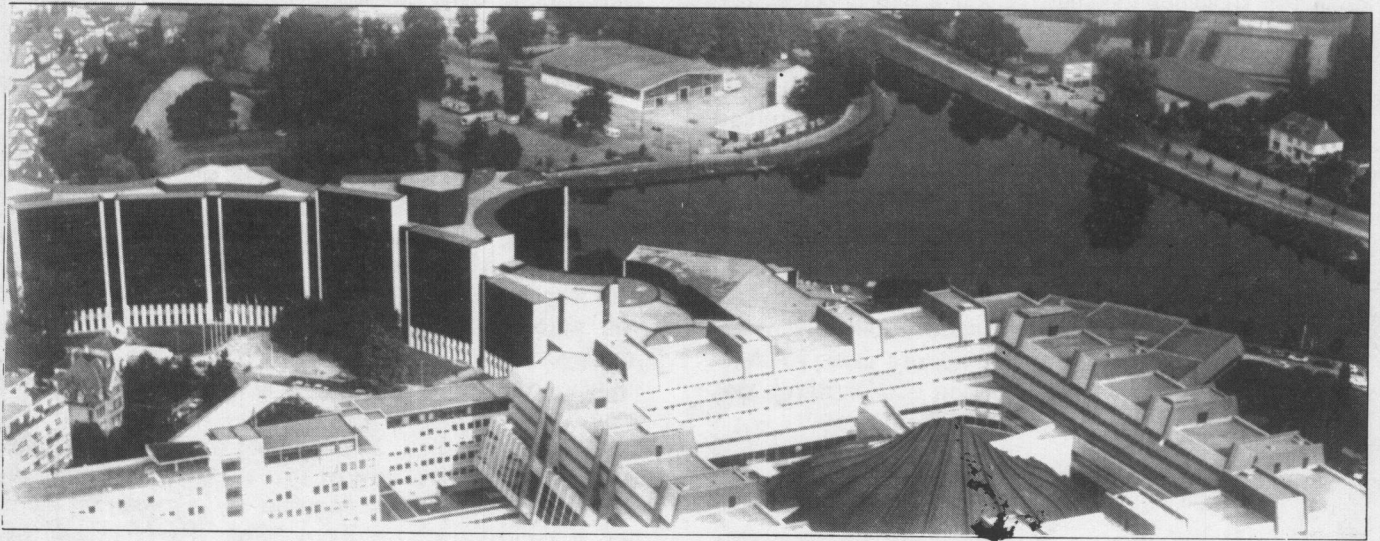
Ό τρόμος του παρελθόντος

Οι Γερμανοί πολιτικοί είναι όπωσδήποτε πολύ πίο σύνθετοι στίς αναλύσεις και στίς σκέψεις τους απ' ό,τι είναι οι δικοί μας αντίστοιχα. Χωρίς καμία προσβλητική διάθεση θά παρατηρούσα ότι, εκ των πραγμάτων, ή διαφορά είναι αντίστοιχη μέ τή διαφορά πού έχει στίς περι διαχείρισης αντίληψεις ό κλητήρας μίας Τράπεζας σέ σχέση μέ τόν διευθυντή της. Η εκρηξη πού βρίσκεται σέ εξέλιξη μέσα στή γερμανική κοινωνία δέν τούς διαφεύγει και πολλές φορές δείχνουν άρκετή έφευρετικότητα στην αντιμετώπιση, αν όχι των κοινω-

νικών τάσεων, τουλάχιστον στην άμβλυνση των επιπτώσεών τους. Ο βασικός παρονομαστής των κινήσεών τους είναι μία ιδεολογία, μία αίσθηση αποστροφής προς τό παρελθόν. Ο φόβος για όσα άλλοτε συνέβησαν, ο φόβος για επανάληψή τους, αποτελεί μία ιδιαίτερα ισχυρή σταθερά για τή σημερινή Γερμανία. Δέν θά έδαξα στοίχημα ότι οι κάποιας ηλικίας Γερμανοί έχουν πλήρη συνείδηση για τά δεινά πού ή ναζιστική Γερμανία προκάλεσε στον κόσμο. Σίγουρο, όμως, είναι ότι υπάρχει πλήρως ή αίσθηση για τό τίμημα πού πλήρωσε ή χώρα καί ό λαός της συμπαρασρόμενος στην άβυσσο του χιτλερισμού. Κρυφακούοντας τίς συζητήσεις των ήλικιωμένων στά τεράστια νεκροταφεία των θυμάτων των συμμαχικών βομβαρδισμών στίς

της τό στίγμα τής βαρβαρότητας, των πολέμων καί του ναζισμού.

Ο τρόμος για τό παρελθόν μπορεϊ νά πάρει ανυπολόγιστες προεκτάσεις. Η υπόθεση του Σέμπνιτς ήρθε πρόσφατα νά αποδείξει αυτό τό αξίωμα. Πρίν από πολύ καιρό, τό 1997, στή μικρή αυτή συνοριακή πόλη τής ανατολικής Γερμανίας, πνίγηκε σέ πιόνα ένα μικρό παιδί, γόνος Γερμανίδας φαρμακοποιού καί Ιρακινού μετανάστη. Τά πορίσματα των τότε έρευνών έδειχναν προς τήν κατεύθυνση του άτυχήματος, έκδοχή τήν όποία όμως δέν δέχθηκε ή μητέρα. Η τελευταία προκάλεσε έρευνες, μάζεψε καταθέσεις, άμφισβήτησε τά ιατροδικαστικά πορίσματα καί παρουσίασε μία φρικιαστική έκδοχή των γεγονότων: ό μικρός Ίωσήφ Άμ-

γερμανικές πόλεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διακρίνει κανείς τή διάθεση ανθρώπων πού έζησαν τήν Άποκάλυψη καί πού σταθερά έπιθυμούν νά μήν δούν ποτέ τίποτε παρόμοιο. Δέν είναι μόνο αίσθηση των γεγονόντων αυτή.

Μία πρόχειρη δημοσκόπηση στά τρέχοντα βιβλία Ίστορίας —εκείνα πού αγοράζονται στά βιβλιοπωλεία— διαπιστώνει δύο πράγματα: ότι, πρώτον, τά περισσότερα από τά μισά αναφέρονται στον χιτλερισμό καί στον πόλεμο, συμπεριλαμβανομένου του Όλοκαυτώματος των Έβραίων. Τό βιβλίο του Κέρσαου για τόν Χίτλερ χαλάει κόσμο. Άπό τά άλλα, ίσως αυτό πού είναι πίο ένδεικτικό, ξεχωρίζουν οι ανατυπώσεις βιβλίων πού μιλούν για τήν πρίν τό 1914 Γερμανία. Πολλά, μάλιστα, —φωτομηχανικές ανατυπώσεις— είναι στην παλαιά γοτθική γραφή καί νομιμοποιούν τίς άπορίες για τίς διαθέσεις του αναγνωστικού κοινού πού μαζικά τό αγοράζει. Δέν έχω σαφή έρμηνεία για τό φαινόμενο, νομίζω όμως ότι διακρίνω μία νοσταλγία: νοσταλγία για τούς παλαιούς καιρούς, όπου ή Γερμανία ήταν μεγάλη, παγκόσμια δύναμη, χωρίς όμως νά σέρνει πίσω

ντουλάχ, όδηγήθηκε στον πνιγμό από νεαρούς νεοναζί στον δημόσιο χώρο τής πιόνας, μπροστά σέ διακόσια πενήντα άτομα πού άπαθώς παρακολουθούσαν. Η έκδοχή αυτή υιοθετήθηκε άμέσως από τόν «λαϊκό» Τύπο τής Γερμανίας με άποτέλεσμα νά ξεσπάσει τεραστίων διαστάσεων καταιγίδα σέ όλόκληρη τή χώρα. Οι πάντες εξέφρασαν τόν άποτροπιασμό τους καί οι δέκα χιλιάδες κάτοικοι του Σέμπνιτς χαρακτηρίστηκαν όμοθυμαδόν τέρατα, παρά τίς από όλους περιφρονούμενες διαμαρτυρίες τους.

Όμολογώ ότι δέν μπορώ νά κατηγορώ κανέναν για τήν εύπιστία του, γιατί καί έγώ, προσωπικά, πίστεψα άμέσως τή φρικιαστική έκδοχή σχετικά με τή δολοφονία καί φρικίασα όπως όλοι οι υπόλοιποι. Τό καλοκαίρι, μετά τή φονική επίθεση σκόλου ενάντια σέ μικρό τουρκάκι είχα επίσης άποδεχθεί, όπως πολλοί Γερμανοί άλλωστε, τή θέση ότι πολλοί Γερμανοί έκδηλώνουν τά ρατσιστικά τους αισθήματα διαμέσου των σκύλων τους, τούς όποιους καί σχετικά έκπαιδεύουν.² Τό φάντασμα τής βαθύτατης γερμανικής παθολογίας όμολογώ ότι με κατακυριεύσει, έμένα τόν πρόσκαιρο έ-

πισκέπτη, μέ ισχυρό άλλοθι. Όμως τό ίδιο φάντασμα φαίνεται νά τρομοκράτησε έξίσου τόν Καγγελλάριο τής χώρας, τόν Σρέντερ. Ό τελευταίος υιοθέτησε πλήρως τήν κοινή πεποίθηση, συνάντησε τή μητέρα του Άμντουλάχ και όργίστηκε από τή συνωμοσία σιωπής και συνεννοήσ των κατοίκων του Σέμπνιτς.

Λίγες εβδομάδες μετά τή θύελλα, ή υπόθεση ήρθε στις πραγματικές της διαστάσεις. Οί τρεις κατηγορούμενοι για τό έγκλημα δέν αποδείχθηκαν νεοναζί, αποδείχθηκε όμως, ότι απουσίαζαν από τή σκηνή του υποτιθέμενου έγκλήματος, (ή μία από τούς κατηγορούμενους ήταν ή κόρη του φαρμακοποιού, ιδιοκτήτη του ανταγωνιστικού, ως προς εκείνο τής μητέρας του Άμντουλάχ, φαρμακείου τής πόλης). Οί μαζικές ανακρίσεις των παρερισκομένων ελάχιστα στήριξαν τήν έκδοχή του τρομερού έγκλήματος και ή όλη υπόθεση καλύφθηκε μέ πέπλο λήθης. Τό καταπληκτικό, όμως, γεγονός παρέμεινε: σύσσωμη ή Γερμανία, από τήν πολιτική της ήγεσία ως τόν τελευταίο αναγνώστη των «λαϊκών» φυλλάδων, αποδείχθηκε έτοιμη νά πιστέψει και νά αποδεχθεί ότι ή χώρα είναι έτοιμη νά διαπράξει τά πλέον ανήκουστα έγκλήματα, σήμερα, όπως και στό παρελθόν. Η τρομερή ανατριχίλα, που από τό Σέμπνιτς διέτρεξε όλη τή χώρα, θά παραμείνει σίγουρα, για πολύ καιρό χαραγμένη στην πολιτική και κοινωνική μνήμη, ως ένδειξη μιάς λανθάνουσας δυσπραγίας, μιάς καλπάζουσας άμηχανίας μπροστά σε κοινωνικές διεργασίες που φαίνονται τόσο άτιθασες ώστε νά προκαλούν άνησυχίες για παλινδρόμηση στό σκοτεινό παρελθόν.

Η Γερμανία του σήμερα έχει κοινωνικά τριχοτομηθεί. Μία κοσμοπολιτική άρχουσα τάξη στις προδιαγραφές τής παγκοσμιοποίησης και του κοσμοπολιτισμού. Μία εργατική τάξη έγκλωβισμένη σε υγειονομικά στεγανά, χωρίς πολιτικά δικαιώματα και μέ άφόρητα συρρικνωμένο τό κοινωνικό της βάρος. Τά μεσοστρώματα τέλος, χωρίς επικοινωνία μέ τά υπόλοιπα τμήματα τής κοινωνίας, σε πορεία υποβάθμισης μοναχική, έρμια των οικονομικών εξέλιξεων τίς όποιες ελάχιστα έλέγχουν και παγιδευμένες σε μονόδρομους και στις συνεπακόλουθες φοβίες. Μέσα σε ένα τέτοιο σκηνικό οι πολιτικές επιλογές δείχνουν συχνά αντιφατικές, υποχρεωμένες νά συνυπολογίζουν τήν κοινωνική πραγματικότητα. Ό κοσμοπολιτισμός τής γερμανικής πολιτικής συνιστά τούς περί γερμανικότητας διαλόγους: στον έξωτερικό παρατηρητή ό περί «ελάχιστης -γερμανικής- κουλτούρας» διάλογος, που άνοιξαν οι Χριστιανοδημοκράτες, μπορεί νά αντιμετωπιστεί ως και διαβεβαίωση προς τά άσθμαίνοντα μεσοστρώματα τής Γερμανίας ότι, όποιες και αν είναι οι εξελίξεις, θά παραμείνουν κάποια έγγυημένα σύνορα που θά διασφαλίζουν τήν άνωτερότητά τους σε σχέση μέ τό χωρίς δικαιώματα εργατικό δυναμικό τής χώρας. Ότι δηλαδή,

μέ άλλα λόγια, δέν θά γίνει δυνατή ή προλεταριοποίησή τους.

Η Άριστερά σε όλα αυτά, Σε χώρα που τήν κυβερνούν «άριστερές δυνάμεις» όμολογώ ότι άδυνατώ νά καταλάβω που βρίσκεται ή άριστερή πολιτική πρόταση και παρέμβαση. Δέν φθάνει ή απόδοση κάποιων επιπρόσθετων δικαιωμάτων στους Τούρκους εργάτες (που αντικαθίστανται έξάλλου από φθηνότερους), μέ τήν έννοια των παροχών-δωρεών, ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τύπου. Η κατάργηση των κοινωνικών στεγανών και ή διάνοιξη όδών επικοινωνίας και διαπλοκής μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, ή είσοδος τής εργατικής τάξης στην πολιτική, είναι πολύ πιο σύνθετη υπόθεση. Έτσι, λοιπόν, ή μόνη περί Άριστεράς αίσθηση -ψευδαίσθηση αποδείχθηκε- που αποκόμισα στην πολύμηνη γερμανική μου περιπλάνηση ήρθε από άπρόσμενο χώρο.

Σέ σχετική συζήτηση, ή έξάχρονη κόρη μου φάνηκε νά άναγνωρίζει τό όνομα Ένγκελς και έσπευσε, μάλιστα, νά προσθέσει ότι τόν γνωρίζει από τόν παιδικό σταθμό. Ός παλαιότεν άριστερός ένθουσιάστηκα και έσπευσα νά δώσω τήν πιο πειστική σε έμένα έρμηνεία στις παραδόξες γνώσεις τής κόρης μου. Οί νηπιαγωγοί του παιδικού σταθμού, πλίν του διευθυντού βέβαια, προέρχονται από τήν πρώην Άνατολική Γερμανία, πράγμα που καθιστούσε πιθανή τήν κοινοποίηση στα παιδιά των γνώσεων και των αξιών που γνώρισαν στα νεανικά τους χρόνια. Σκεπτόμενος ότι ό μαρξισμός-λενινισμός μπορεί και νά μήν έχει πεθάνει στο πολύ καπιταλιστικό Άμβούργο, έσπευσα νά ρωτήσω τήν κόρη μου τί γνωρίζει για τόν Κάρολ Μάρξ. Εκείνη, άφου για αρκετή ώρα σκέφτηκε, περιορίστηκε νά δηλώσει: «Wir haben keinen Karl Marx im Kindergarten».³

Όπως διαπίστωσα τήν έπομένη κοιτάζοντας τόν κατάλογο των παιδιών του σταθμού, ό έπονομαζόμενος Ένγκελς ήταν, απλά, ένας μικρός συμμαθητής τής κόρης μου...

1. Στην Έσπερία, παντού, όσο γνωρίζω, είναι άδιανόητο νά σου ζητήσει ό,τιδήποτε κάποιο έπιφορτισμένο μέ τήν τήρηση τής τάξης ή των κανονισμών πρόσωπο χωρίς νά σου έπιδείξει (άποδείξει) πρώτα τήν ταυτότητά του και τήν έξουσιοδότηση που έχει για νά σε έλέγξει. Ό κανόνας τείνει νά ξεχαστεί από τίς ιδιωτικές άστυνομίες που φυλάσσουν κτίρια ή πολυκαταστήματα, φαίνεται όμως πώς οι τυχόν γκάφες του προσωπικού αυτής τής κατηγορίας κοστίζουν ακριβά στους ίδιους και τόν εργοδότη τους.

2. Οί σκύλοι ποινολογήθηκαν σχεδόν άμέσως μέ τήν άμεση έκδοση νέας νομοθεσίας που επέβαλε αυστηρότατους περιορισμούς στην κίνησή τους και τούς διακόσμησε όμοθυμαδόν μέ φίμωτρο.

3. «Δέν έχουμε κανένα Κάρολ Μάρξ στον παιδικό σταθμό».

«Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ»

του Ζάν Μπωντριγιάρ

Τούτη τή χρονιά ο φιλόσοφος Ζάν Μπωντριγιάρ (Jean Baudrillard), συγγραφέας του *Simulacra and Simulation* (1981), του *America* (1986) και πολλών άλλων έργων, δημοσίευσε ένα νέο βιβλίο με τον τίτλο *La Transparence du Mal* (Η διαφάνεια του Κακού).¹ Δημοσιεύουμε την πρώτη αγγλική μετάφραση των «Transaesthetics», ενός κεφαλαίου από αυτό το βιβλίο, που πραγματεύεται την τέχνη και τη σύγχρονη αξία.

Η τέχνη εξαπλώνεται παντού, και ο λόγος περί τέχνης εξαπλώνεται ακόμη περισσότερο και με μεγαλύτερη ταχύτητα. Ωστόσο, με πολλούς τρόπους, η τέχνη έχει εξαφανισθεί. Έχει χάσει το πνεύμα της, την τολμηρότητά της, τη δύναμη της ψευδαίσθησης και της υπέρβασης. Δέν μπορούμε πλέον να προδοῦμε σέ μιά συμβολική συμφωνία με την τέχνη ως κάτι τό έντελῶς διαφορετικό και ανώτερο από τό ανάκατωμα τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν –τόν ἀτελειώτο πολλαπλασιασμό τῶν σημείων, τήν ἀνακύκλωση τῶν ξεπερασμένων ἢ νεωτερικῶν μορφῶν– πού ἀποκαλοῦμε «κουλτούρα». Δέν ὑπάρχουν πιά βασικοί κανόνες ἢ κριτήρια γιά κρίση καί ἀπόλαυση. Δέν ὑπάρχει σήμερα Θεός τῆς αἰσθητικῆς πού νά διεκδικεῖ τούς ἐκλεκτούς του. Ἡ, γιά νά χρησιμοποιήσω μιά ἄλλη μεταφορά, ἡ αἰσθητική κρίση καί ἀπόλαυση ἔχουν ἐγκαταλείψει τόν χρυσό κανόνα: περιφέρονται ἄσκοπα στό χρηματιστήριο τῆς τέχνης καί δέν μποροῦν νά μετατραποῦν σέ κάτι πού νά ἔχει πραγματική ἀξία. Ἡ ἀγορά εἶναι φρενήρης ἀλλά δέν ὑπάρχει ἀντιστοιχία τιμῶν εἴτε ἀνάμεσα στά ἴδια τά ἔργα εἴτε στήν ὀνομαστική τους ἀξία. Δέν παρέχουν πιά ἐκείνη τήν αἴθηση τῆς μυστικῆς συνενοχῆς πού δίνει δύναμη στήν κουλτούρα. Δέν

τά παρατηροῦμε πιά, ἀπλῶς τά ἀποκρυπτογραφοῦμε σύμφωνα με ὅλο καί πιό ἀντιφατικά κριτήρια.

Μέσα στήν ἴδια τήν τέχνη, ἐν τούτοις, δέν ὑπάρχουν ἐκδηλές ἀντιφάσεις. Νέο-Γεωμετρικοί, Νέο-Ἐξπρεσιονιστές, Νέο-Αφαιρετικοί, Νέο-Παραστατικοί –ὄλοι τά βολεύουν θαυμάσια σέ μιά ἀτμόσφαιρα πλήρους ἀδιαφορίας. Ἐπειδή ἀπό κάθε τέτοια τάση λείπει τό ἀτομικό πνεῦμα, μποροῦν νά συνεχίζουν νά καταλαμβάνουν τόν ἴδιο πολιτισμικό χῶρο, καί ἐπειδή τό μόνο πράγμα πού μᾶς ἐμπνέουν εἶναι μιά βαθιά ἀδιαφορία, μποροῦμε νά τίς δεχόμαστε ταυτόχρονα ὅλες.

Ὁ κόσμος τῆς τέχνης μοιάζει παράδοξος. Εἶναι σάν ἡ τέχνη καί ἡ ἔμπνευση νά ἔχουν παγώσει, νά ἔχουν πετρώσει, ἔπειτα ἀπό αἰῶνες ἐξοχῆς ἀνάπτυξης, ἀπό τίς δίδυμες Μέδουσες τῆς δικῆς τους ἐμφάνισης καί κληρονομιάς. Ὑπάρχει ἕνα εἶδος ἀδράνειας πίσω ἀπό τή σπασμωδική κίνηση τῆς σύγχρονης τέχνης, ἕνας ἀτελειώτος στροβιλισμός γύρω ἀπό τόν ἴδιο ἀξονα στή θέση τῆς πραγματικῆς προόδου. Ἄν τό κυρίως σῶμα τῆς τέχνης τό διακρίνει μιά ἀκινησία, ἡ ἐξάπλωση, ἡ ὑπερβολή καί οἱ πολλαπλές παραλλαγές παραμένουν ἐνεργές στά δευτερεύοντα μέλη του (ὅπως οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ πού δροῦν πάνω σ' ἕνα πτώμα). Ὅλα αὐτά εἶναι λογικά: ὅπου ὑπάρχει στάση, ὑπάρχει καί μετάσταση. Ὅταν μιά ἐμβία μορφή χάσει τόν αὐτοέλεγχό της ἢ ὅταν οἱ νόμοι τῆς γενετικῆς πάψουν νά λειτουργ-

1. Ἡ διαφάνεια τοῦ Κακοῦ δημοσιεύτηκε, αὐτό τό χρόνο, ἀπό τίς ἐκδόσεις Galili, Παρίσι.

γοῦν (στόν καρκίνο, γιά παράδειγμα), άνώμαλα κύτταρα άρχίζουν νά πολλαπλασιάζονται μέσα της. Πίσω από τό χάος πού επικρατεῖ σήμερα στήν τέχνη, ὑπάρχει μιá άνωμαλία στόν μυστικό κώδικα τῆς αἰσθητικῆς, ὅπως ακριβῶς ὀρισμένες βιολογικές διαταραχές προκαλοῦνται από μιá άνωμαλία στόν γενετικό κώδικα.

Μέσω τῆς άπελευθέρωσης τῆς φόρμας, τῆς γραμμῆς, τοῦ χρώματος καί τῶν αἰσθητικῶν ιδεῶν, καθῶς καί τῆς ανάμειξης κάθε νοητῆς κουλτούρας καί τεχνοτροπίας, ἡ κοινωνία μας ἔχει παραγάγει μιá γενική αισθητικοποίηση πού ἀγκαλιάζει καί προωθεῖ ὅλες τίς μορφές κουλτούρας καί ἀντι-κουλτούρας καί κάθε παράδειγμα ἀναπαράστασης καί μή-ἀναπαράστασης. Ἄν ἡ τέχνη ἦταν κάποτε μιá οὐτοπική ἔννοια, δηλαδή κάτι πού δέν θά μπορούσε ποτέ νά πραγματοποιηθεῖ, σήμερα ἡ Οὐτοπία ἐκεῖνη ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου ἐπιτευχθεῖ: μέσω τῶν μαζικῶν μέσων ἐπικοινωνίας, τῆς τεχνολογίας τῶν ὑπολογιστῶν καί τοῦ βίντεο, ὁ καθένας τώρα εἶναι δυνάμει δημιουργός. Ἀκόμα καί ἡ ἀντι-τέχνη, ἡ πλέον ριζοσπαστική ἀπό ὅλες αὐτές τίς καλλιτεχνικές οὐτοπίες, ἀναγνωρίσθη, ἀπό τότε πού ὁ Ντυσάμπ παρουσίασε τήν ἱματιοθήκη του καί ὁ Ἄντυ Γουόρχωλ ἐξέφρασε τήν ἐπιθυμία του νά γίνει μηχανή. Ὁ παγκόσμιος διομηχανικός μηχανισμός ἔχει αἰσθητικοποιηθεῖ. Ἡ ἀπόλυτη ἀσημαντότητα τοῦ κόσμου ἔχει μεταμορφωθεῖ ἀπό τήν αἰσθητική.

Ὁ μοναδικός μεγάλος σκοπός τῆς Δύσης ὑποτίθεται πῶς εἶναι ἡ ἐμπορευματοποίηση, ὅπου τό κάθε τι νά ἀντιμετωπίζεται σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά θά ἦταν πιό σωστό νά ποῦμε πῶς ὁ ἀληθινός σκοπός τῆς Δύσης εἶναι ἡ αἰσθητικοποίηση μέ τήν κοσμοπολίτικη σκηνοθεσία της, τίς διεισδυτικές εἰκόνες της, ἀκόμα καί τήν σημειολογία της. Αὐτό πού παρατηροῦμε, καί αὐτό πού προχωρεῖ πέρα ἀπό τόν ἐμπορικό ὕλισμό, εἶναι ἕνα εἶδος σημειολογικῆς ἀνακατάταξης τῶν πάντων μέ τή διαφήμιση, τά μέσα ἐπικοινωνίας καί τίς εἰκόνες. Κάθε τί —τό πιό ἄρρυθμο, τετριμμένο ἢ αἰσχρο— αἰσθητικοποιεῖται, «κουλτουροποιεῖται», «μουσειοποιεῖται». Κάθε τί βρῖσκει μιá ἐκφραση καί ἀποκτᾷ τή δύναμη ἑνός σημείου. Τό σύστημα δουλεύει περισσότερο γιά τήν ἀποτίμηση τοῦ ἐμπορεύματος παρά γιά τήν προσιθέμενη —σέ ὅ,τι γιά τό ἐμπόρευμα σημαίνει— αἰσθητική ἀξία.

Λέγεται πῶς ἡ τέχνη χάνει τίς ὑλικές της ποιότητες. Ἡ μιμιμαλιστική, ἐννοιολογική, ἐφήμερη τέχνη καί ἀντί-τέχνη λέγεται πῶς ἐκφράζουν μιá αἰσθητική διαφάνειας, ἐξαφάνισης, διαμελισμοῦ, ἐνῶ αὐτό πού πραγματι βλέπουμε εἶναι τό ἴδιο τό αἰσθητικό νά παίρνει

λειτουργική μορφή. Ἡ τέχνη ἀναγκάζεται νά γίνει μιμιμαλιστική προκειμένου νά παραστήσει τήν ἴδια της τήν ἐξαφάνιση. Ἐχει προσκολληθεῖ στους κανόνες αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ ἐδῶ καί ἕναν αἰῶνα τώρα. Ὅπως ὅλα τά πράγματα πού πεθαίνουν, προσπαθεῖ νά ἐπιβάλλει τήν παρουσία της μέσω προσομείωσης ἀλλά γρήγορα θά ἐξαλειφθεῖ τελείως καί ἡ θέση της θά καταληφθεῖ ἀπό ἕνα τεράστιο τεχνητό μουσεῖο καί ἀπό τή φρενίτιδα δημοσιότητας.

Ἐκλεκτικές, πυρέσσοι μορφές καί ἀπολαύσεις ἦταν κάποτε ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ μπαρόκ, ἀλλά μέ τό μπαρόκ ὁ πυρετός ἦταν ταυτόχρονα τεχνικός καί ὀργανικός. Ὅπως οἱ μπαρόκ πρόγονοί μας, εἴμαστε ἐπίσης δημιουργοί ξέφρενων εἰκόνων ἀλλά, ἀντίθετα πρὸς αὐτούς, εἴμαστε εἰκονοπλάστες ὄχι τοῦ εἶδους πού καταστρέφουν εἰκόνες ἀλλά τοῦ εἶδους πού δημιουργοῦν μιá πληθμονή εἰκόνων ἀνευ περιεχομένου. Οἱ περισσότερες σύγχρονες εἰκόνες —στό βίντεο, στή ζωγραφική ἢ στή γλυπτική, στίς ὀπτικο-ἀκουστικές, συνθετικές ἢ ὄχι εἶναι κυριολεκτικά εἰκόνες χωρίς τίποτα μέσα τους, πρόσκαιρες, ἀνούσιες καί ἀνακόλουθες. Τό μόνο πράγμα

πού μᾶς ἀφήνουν εἶναι ἡ αἰσθησις ὅτι πίσω ἀπό κάθε μιá τους ὑπάρχει κάτι πού ἔχει ἐξαφανισθεῖ. Καί αὐτά εἶναι ὅλα κι ὅλα, ἴχνη ἀπό κάτι πού ἔχει ἐξαφανισθεῖ. Τό γοητευτικό πράγμα σέ μιá μονόχρωμη ζωγραφική εἶναι ἡ ἐκπληκτική καί ὀλοσχερῆς ἀπουσία μορφῆς. Κάτω ἀπό τό ἔνδυμα τῆς τέχνης, κάθε αἰσθητική σύνταξη ἔχει ἐξαλειφθεῖ. Εἶναι κάτι

Ἡ ἀγορά εἶναι φρενήρης ἀλλά δέν ὑπάρχει ἀντιστοιχία τιμῶν εἴτε ἀνάμεσα στά ἴδια τά ἔργα εἴτε στήν ὀνομαστική τους ἀξία. Δέν παρέχουν πιά ἐκεῖνη τήν αἰσθησις τῆς μυστικῆς συνενοχῆς πού δίνει δύναμη στήν κουλτούρα.

σάν τή γοητεία πού ἀσχεῖ πάνω μας ἡ διασεξουαλικότητα —ἡ ἐσκεμμένη ἐξάλειψη ὅλων τῶν σημείων τῆς σεξουαλικῆς διαφορᾶς. Αὐτές οἱ εἰκόνες οὔτε κρύβουν οὔτε ἀποκαλύπτουν τίποτα, ἀντίθετα, ἔχουν ἕνα εἶδος ἀρνητικῆς ἐντασης. Τό μόνο ὄφελος πού ἀποκομίζει κανεῖς ἀπό μιá κονσέρβα σούπας Κάμπελ τοῦ Ἄντυ Γουόρχωλ (ἄν καί πρόκειται γιά μεγάλο ὄφελος), εἶναι ὅτι δέν αἰσθάνεται πιά ὑποχρεωμένος νά ἀναρωτηθεῖ γιά τήν ὁμορφιά ἢ τήν ἀσχήμια, τήν πραγματικότητα ἢ τή μή-πραγματικότητα, τήν ὑπερβατικότητα ἢ τήν ἐμμένεια, ὅπως ακριβῶς οἱ βυζαντινές εἰκόνες ἐπέτρεπαν στόν κόσμο νά παῖνει νά ἀμφισβητεῖ τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ χωρίς νά τοῦ ζητοῦν νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν πίστη του σ' Αὐτόν.

Ἐδῶ ἔγκεται τό θαῦμα. Οἱ εἰκόνες μας εἶναι σάν τίς λατρευτικές εἰκόνες: μᾶς ἐπιτρέπουν νά συνεχίσουμε νά πιστεύουμε στήν τέχνη χωρίς νά μᾶς ἀπασχολεῖ τό ζήτημα τῆς ὑπαρξῆς της. Ἐτοι θά πρέπει ἴσως νά σκεφτοῦμε τήν σύγχρονη τέχνη σάν ἕνα εἶδος λειτουργικοῦ μηχανισμοῦ μέ τελετουργικό σκοπό, χωρίς νά θεωροῦμε τήν ἀνθρωπολογική της λειτουργία καί

παραμερίζοντας κάθε αισθητική κρίση. Μέ αυτόν τον τρόπο ξαναβρισκόμαστε πίσω στο πολιτιστικό επίπεδο των πρωτόγονων κοινωνιών (ο κερδοσκοπικός φетиχισμός που παρουσιάζει η ίδια η αγορά της τέχνης αποτελεί μέρος της διαφάνειας της τέχνης).

Ζοῦμε σέ μιὰ περίοδο υπέρ ἢ υπό-αισθητικῆς. Εἶναι μάταιο νά ψάχνουμε γιά συνοχή ἢ γιά τό νόημα ἐνός αισθητικοῦ πεπρωμένου στήν τέχνη μας. Θά ἦταν σάν νά ψάχναμε γιά τό μπλέ τοῦ οὐρανοῦ μέσω υπέρυθρων ἢ υπεριωδῶν φακῶν.

Καθώς δέν ἔχουμε πιά νά κάνουμε μέ ὁμορφιά ἢ ἀσχήμια ἀλλά μέ τό μή δυνατό τῆς ἐκλογῆς ἀνάμεσά τους, εἴμαστε καταδικασμένοι στήν ἀδιαφορία. Ἀλλά πέρα ἀπό τήν ἀδιαφορία καί στή θέση τῆς αισθητικῆς ἀπόλαυσης ὑπάρχει μιὰ ἐναλλακτική γοητεία. Σάν νά λέμε, ἀπό τή στιγμή πού ἀπελευθερώθηκαν ἀπό τούς ἀντίστοιχους περιορισμούς τους, ἡ ὁμορφιά καί ἡ ἀσχήμια πολλαπλασιάζονται. Ἐξωραίζονται στό ἔπακρο τήν ὁμορφιά, ἀσχημίζουν στό ἔπακρο τήν ἀσχήμια. Ἡ σύγχρονη ζωγραφική δέν καλλιεργεῖ τόσο τήν ἀσχήμια (πού εἶναι καί αὐτή τελικά μιὰ αισθητική ἀξία) ὅσο

Ζοῦμε σέ μιὰ περίοδο υπέρ ἢ υπό-αισθητικῆς. Εἶναι μάταιο νά ψάχνουμε γιά συνοχή ἢ γιά τό νόημα ἐνός αισθητικοῦ πεπρωμένου στήν τέχνη μας. Θά ἦταν σάν νά ψάχναμε γιά τό μπλέ τοῦ οὐρανοῦ μέσω υπέρυθρων ἢ υπεριωδῶν φακῶν.

τό ἀσχημότερο ἀπό τό ἄσχημο, τήν ἀπεριόριστη ἀσχήμια, ἐπειδή αὐτή ἀπελευθερώθηκε ἀπό τό ἀντίθετό της. Ἀπό τή στιγμή πού μπορεῖς νά ξεχάσεις τόν «πραγματικό» Μοντριάν, τούς «πραγματικούς» ναῖφ, εἶσαι ἐλεύθερος νά ξεπεράσεις σέ μοντριανισμό τόν Μοντριάν, νά εἶσαι πιό ἀπλοϊκός ἀπό τούς ναῖφ, κλπ. Ἀπελευθερωμένος ἀπό τό «πραγματικό» μπορεῖς νά εἶσαι πραγματικότερος ἀπό τό πραγματικό: υπεπραγματικός. Ὅλα αὐτά ξεκίνησαν μέ τήν πόπ-ἄρτ καί τόν υπέρ-πραγματισμό, μέ τά καθημερινά ἀντικείμενα νά ἀνυψώνονται στή θέση τῶν ἔργων τέχνης καί νά διαφυλάσσονται εὐλαβῶς στό εἰρωνικό δυναμικό τοῦ φωτογραφικοῦ ρεαλισμοῦ. Ὅλες οἱ μορφές καί τά στυλ τέχνης ὑψώνονται τώρα χωρίς διάκριση μέ τόν ἴδιο τρόπο στοῦ υπεραισθητικό πεδίο τῆς εἰκονικότητας.

Ἐπάρχει κάτι παράλληλο πρός αὐτό στήν αγορά τῆς τέχνης, ὅπου, ἐπειδή ἔχουμε δεῖ τό τέλος ὅλων τῶν νόμων πού κυβερνοῦν τήν ἀξία, τό κάθε τί γίνεται «ἀκριβότερο ἀπό ἀκριβό», δαπανηρότερο στή νιοστή: οἱ τιμές ἔχουν γίνει ἀλόγιστες καί ἄγρια υπερβολικές. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ αισθητική τρέχει τρελά χωρίς κανό-

νες νά τήν κυβερνοῦν, ἡ αγορά τῆς τέχνης γλιστρᾷ χωρίς ἔλεγχο στήν ἄγρια κερδοσκοπία λόγω τῆς ἀπουσίας τῶν νόμων πού κυβερνοῦν τήν ἀξία. Παραλογισμοί, παραφροσύνη, υπερβολές –ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς δημοσιότητας πού περιβάλλει τήν τέχνη συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀδυναμία αισθητικῶν ἀποτιμήσεων. Μιά ἔκρηξη τιμῶν συνοδεύεται πάντοτε ἀπό ἀπουσία πραγματικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Αὐτό εἶναι τό συγκλονιστικό.

Ἔτσι ὑπάρχουν δύο ἀγορές τέχνης σήμερα. Ἡ μιὰ συνεχίζει νά ὀρίζεται ἀπό μιὰ κλίμακα ἀξιῶν, ἀκόμη καί ἂν αὐτές εἶναι κερδοσκοπικές. Ἡ ἄλλη ἀποτελεῖται ἀπό ἐπενδεδυμένα κεφάλαια πού κυκλοφοροῦν ἀνεξέλεγκτα στή χρηματιστική ἀγορά, καθαρῆ κερδοσκοπία, πλήρης κινητικότητα, μέ καμιά ἄλλη φαινομενική δικαιολογία πέρα ἀπό τήν περιφρόνηση τοῦ νόμου τῶν ἀξιῶν. Αὐτή ἡ ἀγορά τέχνης μοιάζει περισσότερο μέ παιχνίδι πόκερ ἢ μέ μιὰ διαστημική ὄπερα παιγμένη στό υπερδιάστημα τῶν ἀξιῶν. Πρέπει νά σκανδαλιζόμαστε; Δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἀνήθικο σ' αὐτό. Ἄν ἡ σύγχρονη τέχνη βρίσκεται πέραν τῆς ὁμορφιάς καί τῆς ἀσχήμιας, ἡ σύγχρονη ἀγορά τέχνης εἶναι πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ.

Μετάφραση: Κατερίνα Κοκκινίδη

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Κώστα Σταμάτη

Τό κείμενο αυτό γράφηκε με πρόθεση εποικοδομητική, δηλαδή προκειμένου να συγκροτηθεί θετικά μία στρατηγική της σύγχρονης 'Αριστεράς για τα δικαιώματα, τη δημοκρατία και τη δικαιοσύνη. Τοῦτο ἐξηγεῖ τόσο τό ὕφος τοῦ κειμένου —πού θυμίζει κάπως μανιφέστο— όσο και τήν ἀπουσία ὑποσημειώσεων σέ αὐτό.

I. Θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης, ἀνάλογες συνταγματικές ἀρχές καί ἀλλοιώσεις τους στήν ἱστορική πραγματικότητα

A. Ἡ Ἀνανεωτική Ἀριστερά ἀποδέχεται μία δέσμη θεμελιωδῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης, τίς ὁποῖες συγκροτεῖ ἀναστοχαστικά ὡς πρὸς τήν πραγματική ἱστορική κίνηση τῆς ἀνθρωπότητας στοὺς Νέους Χρόνους. Τίς ἐκλαμβάνει ὡς ἀλληλένδετες ἀρχές, σέ μία σύνθετη σχέση ἀλληλοθεμελίωσης καί ὄχι σέ κάποια σχέση προτεραιότητας ἀνάμεσά τους. Ἀποδέχεται τίς ἀκόλουθες τρεῖς θεμελιώδεις ἀρχές δικαιοσύνης. Οἱ δύο πρῶτες εἶναι ἀρχές νομικῆς καί πολιτικῆς δικαιοσύνης, ἐνῶ ἡ τρίτη εἶναι ἀρχή κοινωνικῆς δικαιοσύνης.

Πρώτη ἀρχή: καθένας ἔχει ἐξ ἴσου μέ ὅλους τοὺς ἄλλους δικαίωμα στό ἱστορικῶς εὐρύτερο δυνατό ἀνάπτυγμα βασικῶν ἐλευθεριῶν, μέσα σέ κατάλληλα διευθετημένες δομές ὀργάνωσης τῆς ἐξουσίας. Οἱ ἐλευθερίες αὐτές ἀναφέρονται στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας μέ ἀξιοπρέπεια, στήν ἐλεύθερη αὐτοπραγμάτωση τῶν ἀνθρώπων, δίχως ὅμως καταπίεση ἢ ἐκμετάλλευση εἰς βάρος τῶν ἄλλων. Ἐπομένως, ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία σέ μέσα παραγωγῆς καί πόρους ζωῆς, καθώς καί ἡ οικονομική ἐλευθερία πού συνδέεται μέ αὐτήν εἶναι δεκτικές δραστηκῶν περιορισμῶν μέ δημοκρατικές διαβουλεύσεις, καθόσον συνδέονται ἐγγενῶς

μέ σχέσεις ἀνισότιμες καί ἐκμεταλλευτικές, ὅπως προκύπτουν ἱστορικά.

Δεύτερη ἀρχή: καθένας ἔχει ἐξ ἴσου μέ ὅλους τοὺς ἄλλους δικαίωμα στόν συλλογικό πολιτικό αὐτοκαθορισμό, στήν ἐλεύθερη πολιτική συμμετοχή στίς ἀποφάσεις σέ ζητήματα κοινῆς ἐνδιαφέροντος, καθώς καί ἰσότιμη πρόσβαση στά δημόσια ἀξιώματα.

Τρίτη ἀρχή: σέ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας πρέπει νά ἀναγνωρίζεται ἐξ ἴσου τό δικαίωμα στίς ἴδιες τίς προϋποθέσεις γιά τήν οὐσιαστική καί ἰσότιμη ἀπόλαυση τῆς ἐλευθερίας, ἀτομικά καί συλλογικά. Οἱ κοινωνικές καί οἱ οικονομικές ἀνισότητες πρέπει νά περιορίζονται, διότι παρακωλύουν τίς προϋποθέσεις αὐτές.

B. Οἱ ἀνωτέρω ἠθικοπολιτικές ἀρχές διέπουν τόσο τόν δημόσιο ὅσο καί τόν ἰδιωτικό βίο στίς νεωτερικές κοινωνίες. Τό περιεχόμενό τους διασαφηνίζεται, ἀν ἰδωθοῦν τόσο ἀπό τήν πλευρά τῶν πολιτῶν ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, σέ σχέση ἀξιακῆς ἀντιστοιχίας.

α) Ἀπό τήν πλευρά τῶν πολιτῶν, αὐτές οἱ ἀρχές ἐκφράζονται ἀντιστοίχως:

1) Ὡς ἐλευθερία καθενός προσώπου ἐν κοινωνία πρὸς τοὺς ἄλλους, μέ δυνατότητα συλλογικῆς δράσης ἀπό κοινῆς μέ ἄλλους.

2) Ὡς πολιτική αὐτονομία καθενός στήν πολιτική ζωή ἐνός κυρίαρχου κράτους ἢ καί μιᾶς ὑπερεθνικῆς πολιτικῆς ὁλοκλήρωσης, ὅπως ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση.

3) Ὡς διασφάλιση τῆς κοινωνικῆς ὑπόστασης καθενός, δηλαδή ἀξιοπρεπῶν ὄρων ζωῆς γιά ὅλους. Σέ ἱστορική προοπτική αὐτό ἀπαιτεῖ, σέ μία ἀσθενέστερη τιμή, ἰσότητα μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καί τῶν λαῶν ὡς πρὸς ἕνα ἐλάχιστο ὄριο κοινωνικῆς εὐημερίας. Καί σέ μία ἰσχυρότερη τιμή, τήν ἴση δυνατότητα καθενός νά

απολαμβάνει μερίδιο από την κοινωνική συνεργασία τό όποιο νά ικανοποιεί τίς εύλογες ανάγκες του. Όπως γίνεται φανερό, οί δύο πρώτες είναι άρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι άρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

β) Από τήν πλευρά τών κρατικών όργάνων, στό σύνολο τής θεσμικής συναρμογής τους, οί άνωτέρω άρχές εκφράζονται άντιστοιχώς ώς έξής:

1) Ως αυτόδέσμευση τής κρατικής έξουσίας άπέναντι στους άνθρώπους, ώς ιδιώτες και ώς πολίτες. Συγχρόνως όμως και ώς ένεργητική παρεμβατικότητα στην κατοχύρωση ούσιαστικών προϋποθέσεων γιά τήν έμπρακτη απόλαυση τών έλευθεριών. Παραδειγματος χάριν, ή έλευθερία κάποιου νά εκφράζει γραπτώς τούς στοχασμούς του καθίσταται άνενεργός, όταν ό φορέας της, καθότι άναγράφητος, στερείται γραμματικών γνώσεων.

2) Ως νομοποίηση τής πολιτικής έξουσίας στη συνείδηση τών έξουσιασόμενων, αλλά και ώς κυριαρχία τής χώρας στό πλαίσιο τής διεθνούς κοινότητας.

3) Ως ύποχρέωση προαγωγής τής άλληλεγγύης άνάμεσα στους άνθρώπους και άνάμεσα στίς γενεές, μέσα και έξω από τά όρια τής κρατικής κυριαρχίας καθεμιάς χώρας. Καί έδω επίσης οί δύο πρώτες είναι άρχές νομικής και πολιτικής δικαιοσύνης, ενώ ή τρίτη είναι άρχή κοινωνικής δικαιοσύνης.

Γ. Οί άναφερόμενες προηγουμένες θεμελιώδεις ήθικοπολιτικές άρχές άποκρυσταλλώνονται, σέ ιστορικώς ύπαρκτές νεωτερικές κοινωνίες, περισσότερο ή λιγότερο εύστοχα. Θετικοποιούνται άφενός ώς *συνταγματικές άρχές*, άφετέρου ώς *άρχές οίκουμενικών διακηρύξεων και διεθνών συμβάσεων περί δικαιωμάτων*.

α) Από τήν πλευρά τών πολιτών παρόμοιες άρχές

έκδηλώνονται άντιστοιχώς, πρώτον, μέ θεομηση και έμπρακτο σεβασμό άτομικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης. Δεύτερον, ώς πολιτικά δικαιώματα μέσα στό κράτος ή και σέ ύπερεθνικό πολιτικό πλαίσιο. Καί τρίτον, ώς κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Επίσης ώς δικαιώματα συμμετοχής σέ πολιτισμικές ταυτότητες και δικαιώματα διαφύλαξης τού φυσικού και τού πολιτιστικού περιβάλλοντος.

β) Από τήν πλευρά τής πολιτικής έξουσίας εκδηλώνονται άντιστοιχώς, πρώτον, ώς κράτος δικαίου. Δεύτερον, ώς πολιτική δημοκρατία, αντιπροσωπευτική ή και μέ θεσμούς άμεσης δημοκρατίας. Τρίτον, ώς κοινωνικό κράτος μέ ποικίλες προνοιακές λειτουργίες.

Δ. Στο μέτρο πού οί άνωτέρω άρχές δικαιοσύνης ιστορικά προσλαμβάνουν θεσμική ύπόσταση, συχνά συμβαίνει νά *ύφίστανται περικοπές στό κανονιστικό τούς περιεχόμενο, αλλοιώσεις και στρεβλώσεις*. Αυτό μπορεί νά συμβαίνει τόσο στό θεσμικό επίπεδο όσο και στην ύποκειμένη κοινωνική δυναμική.

Στό θεσμικό επίπεδο τέτοια φαινόμενα εκδηλώνονται, είτε διότι οί συνταγματικές άρχές και οί διατάξεις τής κοινής νομοθεσίας δέν είναι πάντοτε οί καλύτερες δυνατές υπό τό φώς τών άρχών τής δικαιοσύνης. Είτε διότι, ακόμη και όποτε αυτές είναι κατά τό μάλλον και ήττον σύμφωνες πρός τίς θεμελιώδεις ήθικοπολιτικές άρχές, ώστόσο δέν γίνονται έπαρκώς σεβαστές στην πράξη.

Από τήν άλλη πλευρά ή *ύποκειμένη κοινωνική δυναμική*, ή ίδια ή κοινωνική πραγματικότητα, έγγενώς προκαλεί αλλοιώσεις στην ίδια τήν άξιακή ποιότητα τών συγκροτητικών άρχών τής πολιτείας. Καί προξενεί στρεβλώσεις στην προβολή τών άρχών αυτών στον κοινωνικό χώρο.

Ι) Από την πλευρά των πολιτών, ανακύπτουν καθημερινώς παρεμποδίσσεις στην ελεύθερη απόλαυση α) της προσωπικής αυτονομίας των μέν έναντι των δέ. Πρωτίστως από τό γεγονός ότι οι δρώντες εμπλέκονται σε σχέσεις κοινωνικής κυριαρχίας και οικονομικής εκμετάλλευσης υπέρ της άρχουσας τάξης. Συγχρόνως, οι άνθρωποι υφίστανται και σχέσεις πολιτισμικής αλλοτριώσεως και χειραγώγησης συνειδήσεων, από μηχανισμούς διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και εκμετάλλευσης του ελεύθερου χρόνου.

β) Η πολιτική συμμετοχή και η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων από τούς πολίτες είτε συρρικνώνονται από θεσμικούς ή εμπρακτους αποκλεισμούς από τη δημοκρατική άσκηση της εξουσίας (π.χ. με καλπονοθευτικά εκλογικά συστήματα), είτε νοθεύονται από την καθυπόταξη των πολιτικών διαδικασιών και των αποφάσεων στα συμφέροντα εξωθεσμικών κέντρων οικονομικής ισχύος, μέ διαπλοκή της οικονομικής ισχύος και της πολιτικής εξουσίας.

γ) Τέλος, η διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικής ευημερίας για καθέναν απειλείται ή ματαιώνεται από τό γεγονός ότι η πολιτικώς οργανωμένη κοινωνία δέν κατορθώνει νά κατοχυρώσει επαρκώς αυτά πού θά όφειλε, υποκύπτοντας στίς ιδιωφελείς πιέσεις των κατόχων κεφαλαίου. Μέ επίπτωση την εξάπλωση κοινωνικής ανασφάλειας εις βάρος των αδυνάτων και την άτυπη καταδίκη πολλών ανθρώπων σε αναξιοπρεπείς όρους ζωής.

ΙΙ) Από την πλευρά της κρατικής οργάνωσης της εξουσίας, πάλι, τέτοιες αλλοιώσεις και κίνδυνοι πηγάζουν, α) ως προς τό κράτος δικαίου, από υπέρμετρους περιορισμούς των ελευθεριών, από ανισότιμη και προνομιακή μεταχείριση μεταξύ των πολιτών. Τέτοιες στάσεις και πολιτικές επιλογές συνάπτονται συχνά μέ τη βαρύνουσα και ανισότιμη πολιτική επίρροή των κατόχων της οικονομικής ισχύος, καθώς και μέ την έλλειψη χρηστότητας των κρατούντων.

β) Ως προς την πολιτική δημοκρατία, στρεβλώσεις και κίνδυνοι προκύπτουν από την πολιτική άπραξία των ίδιων των πολιτών. Κυρίως, όμως, από την πρόσδεση των πολιτικών επιλογών και των αποφάσεων των κρατικών οργάνων σε εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων, κυρίως της άρχουσας κοινωνικής τάξης, αλλά ένίοτε και συντεχνιακώς οργανωμένων ομάδων. Τοῦτο ξύνεται σε περιόδους στίς όποιες ή άγορά διεκδικεί φορτικά τό πρωτείο έναντι της πολιτικής, επιβάλλοντας τίς βλέψεις της επί της κοινωνίας.

γ) Ως προς τό κοινωνικό κράτος, τέλος, κίνδυνοι και στρεβλώσεις απορρέουν ιδίως από την πίεση των κατόχων κεφαλαίου για επανιδιωτικοποίηση κοινωνικών πόρων και για άρση της συλλογικής ευθύνης της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας απέναντι στους κοινωνικά αδυνάτους.

ΙΙ. Οι άρχές δικαιοσύνης ως άξιακό κεκτημένο,

νο, δεκτικό διαφύλαξης και αναβάθμισης σε μία καλύτερη κοινωνία.

Επιδιώκουμε μία Πολιτεία ισότητας, ως υπεύθυνη επιλογή των πολιτών. Αξιόνομε ισότητα στο σεβασμό καθενός ως μέλους του ανθρώπινου γένους, αλλά και ως προς τή δυνατότητα των ανθρώπων νά χαράσσουν αυτόνομα τή ζωή τους, νά ιδρύουν και νά μεταβάλλουν πολιτικούς θεσμούς, νά προάγουν πλαίσια δικαιωμάτων για τήν κατασφάλιση της κοινωνικής και της οικονομικής τους υπόστασης. Η πραγματώση της ισότητας απαιτεί οι όροι πού τή διασφαλίζουν νά σταθεροποιούνται μέσα σε εύρεά ιστορικά πλαίσια.

Ο πυρήνας των ήθικοπολιτικών άρχων δέν μπορεί νά αποτελεί ανά πάσα στιγμή και έξ ύπαρξης αντικείμενο συνολικής άμφισβήτησης και διαπραγμάτευσης. Επιτρέπεται νά αποτελεί αντικείμενο μόνο βελτιωμένης εξειδίκευσης σε σύγκριση προς τούς ιστορικώς έγνωσμένους τρόπους αναγνώρισης των άρχων. Όμοίως και οι συνταγματικές άρχές πού ύπαγορεύονται από αυτές τίς άρχές δικαιοσύνης. Όρισμένες από αυτές είναι δικαιολογημένως ανεπίδεκτες αναθεώρησης. Οι άρχές αυτές δέν είναι πλέον δεκτικές άναίρεσης ή κατάργησής τους, παρά μονάχα ανάπτυξής τους έτι περαιτέρω, σε ποιοτικά άνώτερες ιστορικές συνθέσεις.

Συναποτελούν δηλαδή *μή διαπραγματεύσιμες* άξίες και άρχές, δεσμευτικές για όποιαδήποτε δημοκρατική διαβούλευση, όποιαδήποτε συγκυριακή πλειοψηφία και άν σημειωθεί στην έκβαση της διαβούλευσης. Συνθέτουν, επομένως, ένα *όρθολογικό πλαίσιο* ως όρο άξιακής συγκρότησης των σκοπών των δρώντων, αλλά και ως όρο άποτίμησης των θεσμών πού ύπάρχουν ή έγκαθιδρύονται. Μέ την έννοια αυτή, ισχύουν ήδη πριν από κάθε μεμονωμένη συζήτηση, είτε ιδιωτική είτε δημόσια, πριν από κάθε ξεχωριστή πολιτική διαβούλευση.

Στή μακροϊστορική κίνηση του ανθρώπινου γένους ξετυλίγεται μία *ιστορικώς σπειροειδής μαθησιακή διαδικασία*. Μέσα από αυτή τά έλλογα μέλη της ανθρωπότητας κατάφεραν νά αντιληφθούν, ύστερα από άμέτρητες ανταλλαγές επιχειρημάτων, μέσα από άτελείωτες κοινωνικές συγκρούσεις και διαλογικές διαμάχες, ότι είναι καλό κάποιες άρχές του βίου νά μη θεωρούνται πλέον άμφισβητήσιμες ανά πάσα στιγμή. "Ότι, δηλαδή, κάποιες άρχές του πράττειν άρμόζει νά αποτελούν ένα μετασυσμβατικό πλαίσιο για μία στοιχειωδώς ειρηνική συμβίωση.

Τό πλαίσιο δικαιωμάτων και θεσμών πού συνδέεται μέ τό δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου, δέν μπορεί πιά νά άνααιρεθεί στην έσωτερική του αλληλουχία, παρά μονάχα μέ κόστος μία ανεπιθύμητη ιστορική όπισθοδρόμηση. Τό πλαίσιο αυτό αφήνεται εφεξής άνοιχτό μονάχα σε βελτίωση και έμπλουτισμό του. Η πολιτική δημοκρατία ένέχει έναν άνοιχτό κανονιστικό όρίζοντα, άποκλεισμένης της επιστροφής σε άτελέστε-

ρες μορφές πολιτικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, όπως αυτές του παρελθόντος. Ύπ' αυτό τό πρίσμα, η νεοφιλελεύθερη διεύθυνση των κοινωνιών σήμερα αποτελεί μία τεράστια ιστορική και αξιακή παλινδρομηση μιάς κατ' έπιφασιν φιλελεύθερης όλιγαρχίας.

Λόγου χάριν, μετά από τήν ανάπτυξη συνεκτικῶν δομῶν κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης, στό μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος, κρίνεται μή αναστρέψιμο πλέον νά υπάρχει και νά λειτουργεί αποδοτικά ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης όλου του πληθυσμού. Διαπραγματεύσιμο μπορεί νά είναι άπλως τό περιεχόμενο των προστατευτικῶν του ρυθμίσεων, ή έκτασή τους κλπ.

Έφόσον τά ζητήματα του πρακτέου τίθενται μέ παρόμοιο τρόπο, είναι δυνατόν νά αίρεται ή νά μετριάξεται ή σχετικότητα των απόψεων ως προς αυτά, μέσα σέ όρισμένο κοινωνικό πλαίσιο ιστορικῶς προσδιορισμένο. Φερ' εἰπεῖν, ή αξιολογική δέσμευση υπέρ τῆς διαφύλαξης του φυσικού, του οικιστικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος, αυτή καθ' εαυτήν, δέν μπορεί νά κλονιστεί μέ όρθολογικά επιχειρήματα. Ούτε μπορεί νά χαρακτηριστεί ως άξια «σχετική» μέ τήν ειδικότερη κλίμακα αξιῶν όποιοδήποτε. Η άδιαφορία για τήν ποιότητα του περιβάλλοντος είναι στάση μή όρθολογική, κατ' αρχήν για τόν άπλό λόγο ότι μακροπροθέσμως έγκυμονεί σοβαρό κίνδυνο για τήν ίδια τήν επίβιωση του άνόητου ύποστηρικτή της!

Παρόμοια στάση δέν μπορεί νά γίνει δεσμευτική, διότι είναι άνεπίδεκτη καθολίκευσης. Αν όλοι σκέπτονταν και έπρατταν έτσι, τότε πιθανότατα τό περιβάλλον θά κατέρρεε, προς άνυπολόγιστη ζημία όλων των έμβιων όντων. Αυτό παραδέχονται όσοι δημαγωγούν μέ τήν προσδοκία τό «δικαίωμα στην κατοικία» νά υπερισχύσει έναντι τῆς προστασίας των δημόσιων και των δασικῶν έκτάσεων, ώστε οι τελευταίες νά άφθεοϋν έκθετες στην ιδιωτική βουλμία και αυθαιρεσία. Αυτή ή άνεύθυνη στάση έπιδεικνύει πλήρη άδιαφορία μήπως ή ύλοποίησή της καταλήξει σέ άποψίλωση του έδάφους, έρήμωση, λειψυδρία κλπ. Τό «δικαίωμα στην κατοικία», εν προκειμένω, χρησιμοποιείται ως ψευδώνυμο για τήν άπουσία σοβαρῆς στεγαστικής πολιτικής του κράτους, ικανῆς νά διασφαλίσει άποτελεσματικά αυτό τό βασικό κοινωνικό δικαίωμα για όλους.

Κατά τά άλλα, άναμφίβολα, είναι θεμιτό νά διαμορφώνονται διαφορετικές ή και άντιμαχόμενες γενικές προσεγγίσεις για τήν οικολογική εϋστάθεια και τό περιβάλλον. Άλλά και αυτών άκόμη ή ποιότητα μπορεί κάλλιστα νά κριθεί από τό κατά πόσον καθεμία γενική οικολογική θεώρηση καταφέρνει νά άναδείξει τό βάθος του ζητήματος, τή σύνδεσή του μέ τις κυρίαρχες άντιλήψεις για τήν παραγωγή και τήν κατανάλωση. Και άποτιμάται άναλόγως αν είναι σέ θέση νά εισηγηθεί τις προσφορότερες σωστικές προτάσεις για τήν οικολογική ίσορροπία στον πλανήτη, για τήν καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των φυσικῶν πόρων κλπ.

Μακροπροθέσμως, τό πλαίσιο δικαιωμάτων και θε-

σμών που άρτιώνει τό δημοκρατικό και κοινωνικό κράτος δικαίου, έπιτρέπει άκόμη και τήν άρση εκείνων των συστατικῶν χωρισμών τῆς άστικής κοινωνίας που παγιώνουν τήν κοινωνική έκμετάλλευση και τήν άνελευθερία. Τέτοιος είναι κατ' έξοχήν ό χωρισμός άνάμεσα σέ εργασία και σέ κατοχή μέσων παραγωγῆς, άνάμεσα στην παραγωγή οικονομικῶν αξιῶν από τις δυνάμεις τῆς μισθωτῆς εργασίας και στή μονομερή ιδιοποίηση αυτών των αξιῶν από τους κατόχους των μέσων τῆς εργασίας.

Η άνανεωτική Άριστερά άντιλαμβάνεται τά δικαιώματα και τους θεσμούς θετικῶς μέν υπό τό πρίσμα των όρων που άπαιτούνται για μία ζωή, προσωπική και δημόσια, άξια νά τή ζει κανείς. Και άρνητικῶς άπό τή σκοπιά των πάσης φύσεως διακυβεύσεων εις βάρος των όρων τῆς κοινωνικής ζωῆς. Οι σπουδαιότερες από αυτές προέρχονται από τήν έγωιστική και κτητική μορφή κοινωνικότητας που προσιδιάζει στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς και άνταλλαγῆς.

Δέν μάς ικανοποιεί μία άμιγώς δικαιωματοκεντρική θεώρηση τῆς δικαιοσύνης και τῆς δημοκρατίας. Αυτή άποδεικνύεται κουτσουρεμένη, ένόσω άποφεύγει νά άνατρέξει στην δομική συγκρότηση τῆς πολιτικῆς οικονομίας. Άποενοχοποιεί τή δομική παραγωγή άδικίας από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς και άνταλλαγῆς. Αν δέν ξεπέφτει σέ καθαρή ήθικολογία, συνήθως άρκεῖται σέ διακήρυξη αρχῶν δικαιοσύνης μέ ισχνή ιστορική αναφορικότητα και έλλειμματική κοινωνική δραστηριότητα. Άκόμη και αν είναι καλοπροαίρετη, άδυνατεί νά στοχαστεί έπαρκῶς γύρω από τους ποικίλους κινδύνους που θίγουν τους ίδιους τους όρους άναπαραγωγῆς τῆς κοινωνίας.

III. Ζῶνες έλευθερίας αλλά και ύπόβαθρο κυριαρχίας και έκμετάλλευσης

A. Οι ιστορικῶς διαπλασμένοι θεσμοί τῆς νεωτερικότητας διαλαμβάνουν άνεκτίμητα στοιχεία νομικού έξορθολογισμού. Τέτοια στοιχεία έχουν άποκρυσταλλωθεί στις θετικοποιημένες αρχές του δημοκρατικού κράτους δικαίου. Στις σύγχρονες, σύνθετες έννομες τάξεις κατοχυρώνεται μία τριεπίπεδη περιοχή έλευθερίας. Αυτή διέπεται θεσμικά από αρχές α) άτομικῆς έλευθερίας, β) πολιτικῆς έλευθερίας και δημοκρατικῆς συγκρότησης τῆς πολιτικῆς έξουσίας σέ συστήματα πολιτικῆς αντιπροσώπευσης, γ) αρχές που νά διευκολύνουν τήν έμπρακτη άπόλαυση των προηγουμένων (ένεργός παρέμβαση του κράτους μέ στόχος άναδιανομῆς κοινωνικοϋ εισοδήματος, κοινωνικά δικαιώματα, συνανήκιν σέ συλλογικές ταυτότητες κλπ.).

Οι αρχές αυτές από τήν πλευρά των πολιτῶν έγυώνονται I) τήν ιδιωτική άσκηση τῆς άυτονομίας, μέ έλεύθερη έπιλογή σχεδίων ζωῆς του καθενός. II) Τή δημόσια άσκηση τῆς άυτονομίας, μέ έλεύθερη και ίσοτιμη έπικοινωνιακή δράση και μέ δημοκρατική σύμπρα-

ξη στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. III) Τήν παροχή κοινωνικής προστασίας σέ όλους, ιδίως στίς κοινωνικά ασθενέστερες κατηγορίες πολιτών. Από τήν πλευρά πάλι της κρατικής εξουσίας αξιώνεται κατ' αρχήν ή ούδετερότητα της έναντι τών κοσμοθεωρητικῶν διαφορῶν καί τών ποικίλων πεποιθήσεων περί αγαθοῦ τών πολιτῶν.

Κατά συνέπεια ή κανονιστική σφαίρα τῆς ἐλευθερίας ἐγγυᾶται τήν ἀκόλυτη πορεία ζωῆς καθενός, μέ ἀμερόληπτο τρόπο. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἴση προσοχή τών πολιτῶν ἀπό τά κρατικά ὄργανα, καθώς καί τό σεβασμό, ἀπό τήν πλευρά τοῦ κράτους, τῆς κοσμοθεωρητικῆς πολυαρχίας σέ μία πολυφωνική κοινωνία. Ἐνα δημοκρατικό κράτος δικαίου θά ἐπιτρεπόταν ἴσως νά εὐνοεῖ ὀρισμένες στάσεις καί μορφές ζωῆς. Ὅχι ὅμως καί νά τίς ἐπιβάλλει σέ ὅσους ἐννοοῦν νά ἐνστερνίζονται δικαιωματικά ἄλλες πεποιθήσεις περί τοῦ καλοῦ βίου.

Τό νόημα τῆς πρακτικῆς αὐτονομίας ἐπιβάλλει σέ καθένα μία *τριπλή ὑποχρέωση*. Πρῶτον, τήν ἐπίδειξη ἀνεκτικότητας ἐναντι οἰασδήποτε διατύπωσης διαφωνίας ἀπό τούς ἄλλους. Δεύτερον, τήν ἀνοχή πρός τίς διαφορετικές γενικές ἀντιλήψεις περί τοῦ χρηστοῦ βίου, τίς ὁποῖες ἀσπάζονται οἱ ἄλλοι, σέ ἀτομικό ἢ συλλογικό ἐπίπεδο. Τρίτον, παροχή ἀλληλεγγύης τοῦ καθένα πρός τούς ἄλλους.

Ἡ πρακτική αὐτονομία ἐκδιπλώνεται καί ἀναπτύσσεται μέσα σέ ἐπικοινωνιακές δομές πού κατατείνουν σέ εὐρύτερες συνεννοήσεις ἀνάμεσα στούς πράττοντες. Συγχρόνως συμπροσδιορίζεται ἀπό τόν συνεργατικό χαρακτήρα τῆς ἀναπαραγωγῆς μιᾶς σύνθετης κοινωνίας στό σύνολό της. Ἀφορᾶ σέ πτυχές τοῦ πράττειν, στή μόρφωση καί τήν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου, στόν ἐλεύθερο χρόνο καί τόν ἰδιωτικό βίο του, στήν πολιτική δράση του κλπ. Ἐκδηλώνεται μέσα σέ δομές συνολικῆς κοινωνίας, οἱ ὁποῖες προσδιορίζουν καί συχνά περιορίζουν τό φάσμα τών προσφερόμενων εὐκαιριῶν καί ἐπιλογῶν στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη καθενός.

Προκειμένου νά προφυλάσσονται οἱ πολῖτες ἀπό ἕναν ἑτερόνομο προσδιορισμό τοῦ ἠθικῶς ὀρθοῦ ἐκ μέρους τῆς πολιτικῆς εξουσίας, ἀνακύπτει ἡ ἀδήριτη ἀνάγκη τό δικαϊκό πεδίο νά τηρεῖ ὀρισμένη ἀπόσταση ἀπό τό πεδίο τῆς ἠθικῆς καί ιδίως ἀπό τή ζώνη τῆς ἐπικρατοῦσας κοινωνικῆς ἠθικότητας.

Β. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἐν τούτοις, ἀναπτύσσεται μία *κανονιστική σφαίρα κοινωνικῆς κυριαρχίας*. Αὐτή παρεμβαίνει ἐξ ὑπαρχῆς καί στρεβλωτικά στήν ἰσότιμη ἀπόλαυση τῆς αὐτονομίας, τόσο σέ προσωπικό ὅσο καί σέ συλλογικό ἐπίπεδο. Ὑποτίθεται ὅτι τό ἄτομο ἀναγορεύεται σέ κυρίαρχο δημιουργό τῆς ἴδιας του τῆς ζωῆς καί σέ αὐτόνομο κριτή τοῦ παντός. Ὡστόσο, ἡ βέβηλη κοινωνική πραγματικότητα ἀπλώνει πάνω ἀπό τήν ὑπαρχή του ἑτερόνομους καταναγκασμούς ἢ τῆς ἐμβάλλει ἐσωτερικευση τῆς καταστολῆς καί φρόνημα ὑποταγῆς.

Ἡ ἐλεύθερη χάραξη καί ἐπίτευξη σχεδίων ζωῆς στίς

ἀστικές κοινωνίες τοῦ γενικευμένου ἀνταγωνισμοῦ ἀποβαίνει ἐντελῶς συμπτωματική καί τυχαία. Παρεμποδίζεται ἐγγενῶς ἀπό σχέσεις ἐξουσίας καί ποικίλους ἑτεροκαθορισμούς, πού καταλαμβάνουν τήν κοινωνική ὑπαρχή τών ἀνθρώπων. Ὅχι μόνον ἀπό τή θέση τους στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, ἀλλά καί ἐξ αἰτίας ἰδιοτήτων πέρα ἀπό αὐτόν, ὅπως ἀλλοδαπός, μετανάστης, ἀλλόθρησκος. Μέ τήν ἀλματώδη ἐκμηχάνιση καί μέ τήν αὐτοματοποίηση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας οἱ ἀντικειμενικοί ὄροι τῆς ἐργασίας ἀποκτοῦν ὀλοένα μεγαλύτερη αὐτοτέλεια ἀπέναντι στή ζωντανή ἐργασία. Συγχρόνως, ὁ κοινωνικός πλοῦτος προβάλλει ἀπέναντι στήν ἐργασία ὡς ξένη καί κυρίαρχη δύναμη, μέ συνεχῶς μεγαλύτερες διαστάσεις.

Παρομοίως, ἡ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς συλλογικῆς αὐτονομίας καί ἡ πολιτική συμμετοχή ἀλλοιώνεται ἀπό τήν ἄνιση κατανομή κοινωνικῆς ἰσχύος, πού πηγάζει πρωτίστως ἀπό τίς ὑποκείμενες σχέσεις ταξικῆς κυριαρχίας καί ἐπιβολῆς. Στά πολιτικά συστήματα χωρῶν μέ προηγμένες δομές καπιταλιστικῆς συσσώρευσης οἱ κορυφές τών κυρίαρχων πολιτικῶν δυνάμεων ἐπηρεάζονται καθοριστικά ἀπό ἐξωθεσμικά κέντρα οικονομικῆς ἰσχύος καί πολύ λιγότερο ἀπό τά συμφέροντα τῆς ἐκλογικῆς τους βάσης.

Ὁμιλώντας σχηματικά γιά κανονιστική σφαίρα τῆς κυριαρχίας, ἀξίζει νά γίνουν ἐδῶ δύο ἀκόμη διευκρινίσεις. Στό μέτρο πού ἡ κοινωνική κυριαρχία διαμεσολαβεῖται ἀπό κανόνες δημοκρατικοῦ καί κοινωνικοῦ κράτους δικαίου, *ἱστορικῶς ὑπόκειται σέ μετριασμούς καί σχετικοποιήσεις*, ὥστε νά διευρύνεται κάπως ἡ ἐλευθερία τών κυριαρχουμένων. Αὐτό συμβαίνει τόσο στίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, τούς δύο τελευταίους αἰῶνες, ὅσο καί στήν ἄσκηση τῆς οικονομικῆς ἐλευθερίας. Κατά τά λοιπά ὅμως ἡ κοινωνική ἐξουσία τών κυρίαρχων τάξεων καί στρωμάτων ἀσχεῖται ἐν πολλοῖς μέ *ἐξωθεσμικό τρόπο*, μέσα ἀπό τίς ἀπρόσωπες κανονικότητες τῆς ἀγορᾶς, γι' αὐτό καί δύσκολα τιθασσεύεται ἀπό τούς πολιτικούς θεσμούς καί τίς δικαϊκές ρυθμίσεις.

Ἡ αὐτονομία τών προσώπων καί ἡ αὐτοδιάθεση τών λαῶν ἀπαιτοῦν τήν εὐρύτερη δυνατή ἀλληλεγγύη, προκειμένου νά ἱκανοποιοῦνται μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο οἱ θεμιτές ἀνάγκες καί τά εὐλογα συμφέροντα ὅλων τών μελῶν τῆς κοινωνίας. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή διεθνή κοινωνία στό σύνολό της, ιδίως στή σύγχρονη διάστασή της ὡς παγκόσμιας κοινότητας. Ὅμως ἡ πλήρωση τών αἰτημάτων αὐτῶν προϋποθέτει ὅτι πρέπει νά ἀρθοῦν τά παρεμποδίσματα τῆς πανανθρώπινης χειραφέτησης. Θέτει, ἐπομένως, ζητήματα ὑπέρβασης ἢ μετριασμοῦ θεμελιωδῶν δομικῶν χωρισμῶν στίς κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες σέ παγκόσμια κλίμακα, ὅπως ὁ χωρισμός κατόχων μέσων παραγωγῆς καί ὄσων στεροῦνται τέτοιων μέσων. Ὁ ἀγώνας γιά πραγματική ἐλευθερία καί οὐσιαστική ἰσότητα εἶναι ἀγώνας γιά τή δημιουργία τών ὄρων γιά τέτοια ἐλευθερία καί ἰσότητα.

Τόσο στο πεδίο της δικαιοπολιτικής δικαιοσύνης, όσο και σέ εκείνο της κοινωνικής δικαιοσύνης ή ανανεωτική Άριστερά προτείνει αιτήματα που ανταποκρίνονται σέ γενικεύσιμα συμφέροντα, άλλοτε πέρα από τούς ταξικούς φραγμούς της αστικής κοινωνίας και άλλοτε έναντιόν αυτών των φραγμών. Επιδιώκει ένα πραγματικά «γενικό συμφέρον» όλων, συναρτημένο μέ τήν απελευθέρωση της οικουμένης από ταξική καταπίεση και εκμετάλλευση, μέ τή χειραφέτησή της από ούσιαστική ανισότητα και στρεβλή ελευθερία. Η καπιταλιστική δομή συμφερόντων, τουναντίον, συναρτάται μέ μερικευτικά συμφέροντα, ανεπίδεκτα γενίκευσης από άποψη οικονομική, οικολογική και ήθική.

Όραμα της ριζοσπαστικής και οικολογικής Άριστεράς είναι μία εϋτακτη κοινωνία, στήν όποία ή ελευθερη αυτοπραγμάτωση και πλήρης ανάπτυξη καθενός νά είναι προϋπόθεση για τήν ελεύθερη αυτοπραγμάτωση όλων. Μία κοινωνία έγκοινωνισμένων άνδρών και γυναικών, ως συνασπισμένων παραγωγών, πού, μέ τά λόγια του Μάρξ, «θά ρυθμίζουν όρθολογικά αυτήν τήν ανταλλαγή της ύλης μέ τή φύση, θά τήν υποτάσσουν στόν κοινό έλεγχο εκ μέρους τους, αντί νά κυριαρχούν από αυτήν σάν από μία τυφλή δύναμη, όταν θά τήν πραγματοποιούν μέ τή μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντίξους και ταιριαστούς πρós τήν ανθρώπινη φύση τους».

Σέ μία σοσιαλιστική κοινωνία ή σταδιακή κατάργηση της ταξικής εκμετάλλευσης και έπιβολής θά σήμεινε μία αληθινά πανανθρώπινη χειραφέτηση. Διότι τά κοινωνικά υποκείμενα, πού θά έπιζητούσαν τούτο, δέν θά φιλοδοξούσαν νά καταστούν αυτά κυρίαρχη τάξη στή θέση των αντιπάλων τους. Διαφορετικά θά αναπαράγοταν ό χωρισμός μεταξύ εκμεταλλευτών και ύφισταμένων εκμετάλλευση απλώς μέ διαφορετικούς πρωταγωνιστές, μέ άλλαγμένα πρόσημα. Τό ζητούμενο, όμως, είναι νά πάψει ό κοινωνικός μηχανισμός πού διαιωνίζει παρόμοιο χωρισμό.

Τό προαναφερόμενο «γενικό συμφέρον», ακριβώς χάρι στήν ανιδιοτέλεια πού τό διέπει, είναι συμφέρον πράγματι καθολικό και οικουμενικό. Καί είναι τέτοιο, διότι ή ελευθερη ανάπτυξη της ατομικότητας καθενός σέ όλο τόν πλοϋτο των δυνατοτήτων της είναι αυτόσκοπος. Δέν είναι απλώς μέσον είτε για καλύτερες απολαβές καθενός, είτε για καλύτερες επιδόσεις του πρós όφελος του κοινωνικού συνόλου. *Πρόκειται για συμφέρον πού «μεροληπτεί» πρós τό καλώς νοούμενο πεπωμένο της ανθρωπότητας.*

Στήν προοπτική έμπέδωσης σοσιαλιστικού τρόπου όργάνωσης της κοινωνικής ζωής ή μόνη έκδοχή «οικονομικής ελευθερίας» πού τείνει νά εκλείψει είναι αυτή πού προαπατεί ατομική ιδιοκτησία πάνω σέ μέσα παραγωγής. Αντιθέτως ή οικονομική ελευθερία, καλώς νοούμενη, θά μπορούσε νά αναπτύσσεται σέ κοινή βάση συνεργασίας. Μέ ένεργητική συμμετοχή καθενός στήν παραγωγή και τή διανομή της κοινωνικής εϋμερίας, μέσα από δημοκρατικές διαβουλεύσεις ανάμεσα σέ έ-

λεύθερους και ίσους πολίτες. Όσο για τίς άλλες ατομικές ελευθερίες, όχι μόνο δέν πρόκειται νά συρρικνωθούν σέ μία κοινωνική και οικονομική δημοκρατία ελευθέρως συνασπισμένων παραγωγών της ίδιας τους της ζωής, άλλα μέλλον νά αναξωογονηθούν στο περιεχόμενό τους.

Ίδίως αξίζει νά υπογραμμισθεϊ ότι ζητήματα περί του αγαθοϋ, ή προσωπική ελευθερία, ή ελευθερία συνείδησης και λόγου και εν γενέει οι ατομικές ελευθερίες πού συνάπτονται πρós τήν απαρεμπόδιση ανάπτυξη της προσωπικότητας θά παρέμεναν στήν αυτόνομη κρίση και τό *forum internum* του υποκειμένου. Ως τέτοιες θά έπρεπε νά προφυλάσσονται από εκτιμήσεις και αποφάσεις πλειοψηφικού χαρακτήρα. Αυτή θά ήταν σέ γενικές γραμμές μία πειστική απάντηση απέναντι σέ δάσιμους φόβους πού ό πολιτικός φιλελευθερισμός εκφράζει, μήπως ό ανοικτός χαρακτήρας της δημοκρατικής διαβούλευσης απολήξει σέ μία τυραννία της πλειοψηφίας.

IV. Ίστορικό τό ανάπτυγμα της ίσης ελευθερίας

A. Η νομομοποίηση μιās έννομης τάξης διαβαθμίζεται αναλόγως του βαθμού στόν όποιο οι θεσμοί της είναι σέ θέση νά ρυθμίζουν μέ δίκαιο τρόπο τίς νομικώς ενδιαφέρουσες σχέσεις των ανθρώπων. Κρίνεται, δηλαδή, ανάλογα μέ τήν ικανότητά της νά έπιλυει στοιχειωδώς όρθά και αποτελεσματικά τίς έννομες διαφορές και τίς συγκρούσεις συμφερόντων στούς κόλπους της. Για νά μπορεί, όμως, νά έπιτελέσει αυτή τήν αποστολή, χρειάζεται οι θεμελιώδεις διεθετήσεις της νά είναι και οι ίδιες όρθές, άξιες νά προσελκύσουν τήν άδίαστη συγκατάθεση των πολιτών.

Τούτο, όμως, παρακαλύεται μονίμως από τήν ύπαρξη δομών πού εϋνοούν σχέσεις εκμετάλλευσης και ανισότητας μεταξύ των πολιτών, σέ πείσμα της τυπικής ισότητας όλων έναντι του νόμου. Οι ανισωτικές κοινωνικές δομές έπηρεάζουν καθοριστικά τήν ίδια τήν άπόλαυση των ατομικών, των πολιτικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών. Έτσι, άφενός ή νομομοποίηση της έννομης τάξης αποτελεί συνεχώς ζητούμενο, άφετέρου οι βασικές άρχές της υπόκεινται διαρκώς σέ έπανερμηνεϊες. Εκτιμήσεις αυτού του είδους, πάντως, είναι δυνατόν νά γίνουν μονάχα από τήν έπιτελεστική σκοπιά προσώπων πού έννοούν νά κρίνουν τήν ποιότητα των θεσμών, των άρχών και των κανόνων πού διέπουν τή ζωή τους. Καί όχι βεβαίως από τή σκοπιά ενός άμέτοχου παρατηρητή των κοινωνικών δρωμένων.

Κανέναν δέν νομομοποιείται νά έπιζητεί περισσότερη ελευθερία από τούς άλλους ή περισσότερη προσοχή από τήν πολιτική έξουσία σέ σύγκριση πρós τούς άλλους. Έκτός, βεβαίως, αν πρόκειται για πρόσωπο πού από όρισμένη ειδική πλευρά βρίσκεται άνυπαίτως

σέ μειονεκτική θέση σέ σχέση πρός τούς άλλους. Για τό λόγο αυτόν αξιώνεται κατ' αρχήν ή *σύμμετρη* αναγνώριση ίσης ελευθερίας γιά όλους. Όπως στήν ήθική σφαίρα, έτσι καί στήν έννομη τάξη τά ανθρώπινα υποκείμενα όφείλουμε κατ' αρχήν νά σκεπτόμαστε στήν προοπτική μιās δυνητικής έναλλαγής θέσεων. Όφείλουμε νά σκεπτόμαστε ως δημιουργοί αρχών καί κανόνων πού νά καταλαμβάνουν τή συμπεριφορά όχι μόνο του έαυτού μας, αλλά όλων.

Έτσι μπορούμε νά σκεπτόμαστε μαζί μέ τούς όμοιους μας καί *χάριν όλων*, δηλαδή ως ισότιμα μέλη τής ανθρωπότητας. Εφόσον μετέχουμε στήν κοινωνική συνύπαρξη, νοιάζόμαστε νά πείθουμε τούς άλλους γιά τήν όρθότητα τών αξιώσεων ισχύος καί τών πρακτικών κρίσεων μας. Αξιόνομε οί αρχές καί οί αποφάσεις περί του πρακτέου νά ικανοποιούν *κατά τό δυνατόν* *ισομερως* τήν ευχέρεια καθενός γιά αυτόνομη πορεία ζωής, σέ συνεργασία μέ τούς άλλους. Για νά διευκολυνθεί τούτο, οί αρχές καί αποφάσεις πού προκρίνονται πρέπει νά ικανοποιούν έννομα αγαθά πού υπερφαλαγγίζουν τήν ιδιοτελή επίζητηση ευτυχίας των επί μέρους προσώπων, ανταποκρινόμενα σέ συμφέροντα πού νά ισχύουν γιά όλους.

Η σύμμετρη αναγνώριση ελευθερίας γιά όλους, ελευθερίας τυπικής καί ουσιαστικής, είναι καθ' έαυτήν προαπαιτούμενο γιά κάθε συζήτηση ή διαβούλευση σχετικά μέ εξειδικεύσεις τής βασικής αρχής τής δικαιοσύνης σέ μία δημοκρατική Πολιτεία. Από τής απόψεως αυτής ή αρχή αυτή είναι *ανυπόθετη*, αποτελώντας μία μετασυστατική βάση, αναγκαία γιά τό σχηματισμό πολιτικών αποφάσεων καί νομικών κρίσεων όρθών. Μέ τήν είσοδό μας σέ διάλογο περί του πρακτέου δεσμευόμαστε νά επερωτούμε τίς γνώμες τών άλλων, νά προβάλλουμε πειστικούς λόγους, αλλά καί νά αναστοχαζόμαστε πάνω στίς δικές μας πεποιθήσεις καί θέσεις.

Η άμοιβαία αναγνώριση τών συνομιλητών μας ως ελεύθερων καί ισότιμων δρώντων είναι προκαταρκτικός όρος γιά τήν ίδια τή συζήτηση πού πρόκειται νά ακολουθήσει. Μέ τήν έννοια αυτήν ή αρχή τής ισότιμης ελευθερίας καί συνεργασίας δέν είναι θέμα προσωπικής προτιμήσεως όποιοδήποτε. Δέν είναι πλέον αξία «σχετική», είτε μέ τήν άτομική κλίμακα αξιών καθενός, είτε μέ τίς θεσμίσεις όρισμένου τύπου κοινωνιών καί μόνον αυτών, όπως είναι οί άστικές κοινωνίες τής Δύσης.

Β. Τό ιστορικό ανάπτυγμα τής ίσης ελευθερίας κατά τούς δύο τελευταίους αιώνες έχει προσλάβει τρεις αλληλένδετες καί έξ ίσου σημαντικές διαστάσεις, μία άρνητική, μία θετική καί μία συμμετοχική. Οί διαστάσεις αυτές έχουν, περισσότερο ή λιγότερο, συνδεθεί άντιστοίχως μέ τή φιλελεύθερη, τή δημοκρατική-ρεπουμπλικανική καί τή σοσιαλιστική-κομμουνιστική παράδοση, καί μέ αντίστοιχα ιστορικά κινήματα. Τά καλύτερα στοιχεία τών παραδόσεων αυτών έν πολλοίς έχουν συναιρεθεί στή χειραφετητική προοπτική του οικολογικού καί δημοκρατικού σοσιαλισμού.

α) Κατά μία *άρνητική* έννοια ό καθένας δικαιούται νά αναπτύσσεται ελευθέρως, έν κοινωνία πρός τούς άλλους, δίχως άδικαιολόγητες επέμβσεις τής κρατικής εξουσίας καί τών άλλων στό όίο του. Εάν, όμως, ό ζωτικός αυτός χώρος άφειθεί νά προσδιορίζεται μέχρι τέλους από καθένα άτομο χωριστά, δίχως νά προσμετρώνται οί θεμιτές προσδοκίες τών άλλων, τότε υπάρχει ό κίνδυνος νά αυξάνεται πρός όφελος μερικών σέ βάρος τών υπολοίπων.

β) Για τό λόγο αυτόν οί ζώνες τής ελευθερίας πρέπει νά συναποφασίζονται από κοινού από όλα τά ενδιαφερόμενα μέρη. Έτσι, όμως, προβάλλει ένα θετικό νόημα ελευθερίας, πού συναρτάται, πρώτον, μέ τόν δημοκρατικό καθορισμό τών έννομων πλαισίων γιά τήν ιδιωτική καί τή δημόσια άσκηση τής αυτόνομίας από όλους. Τό θετικό νόημα τής ελευθερίας συνίσταται στό ότι ό καθορισμός αυτών τών πλαισίων νομοποιείται πρωτίστως μέ τή συμμετοχή καί δυνητικά μέ τή συναίνεση τών εμπλεκόμενων προσώπων. Δεύτερον, τό θετικό νόημα τής ελευθερίας αξιώνει ή κρατική εξουσία νά μεριμνά γιά τή διευκόλυνση τής έμπρακτης άσκησης τών άτομικών καί τών πολιτικών δικαιωμάτων. Τόσο μέ τίς κατάλληλες θεσμικές διευθετήσεις, όσο καί μέ θετικά μέτρα εκ μέρους τών κρατικών όργάνων.

γ) Όστούσο κατ' ενάσκησην τής συλλογικής αυτόνομίας οί πολίτες νομοποιούνται νά μεριμνούν γιά παρεμβάση στίς σχέσεις κοινωνικής κυριαρχίας καί έκμετάλλευσής τους. Όστε νά εξασφαλίζεται, εκάστοτε, ή βέλτιστη δυνατή ικανοποίηση τών ίδιων τών όρων τής αναπαραγωγής τών μελών τής κοινωνίας. Έτσι, ή ίση ελευθερία καί αυτόνομία τών ανθρώπων αποκτά ένα ουσιαστικότερο κοινωνικό περιεχόμενο, τό όποιο κατοχυρώνει τήν κοινωνική τους ύπαρξη. Δίχως αυτό ούτε οί άτομικές, ούτε οί πολιτικές ελευθερίες μπορούν νά αξιοποιηθούν από όλους έξ ίσου.

Αυτή ή τρίτη διάσταση τής ελευθερίας συνδέεται μέ τήν *ισότιμη συμμετοχή όλων τόσο στήν παραγωγή, όσο καί στή διανομή του κοινωνικού πλούτου*. Άρνητικά διατυπωμένο τό νόημά της, απαιτεί κανένα μέλος τής κοινωνίας νά μήν έχει προνομιούχο πρόσβαση στίς αποφάσεις διάθεσης του κοινωνικού πλούτου, στό όνομα προκατεστημένων ιδιοκτησιακών τίτλων. Ένώ, θετικά διατυπωμένο τό νόημα τής κοινωνικής ελευθερίας, αξιώνει όλα τά μέλη τής κοινωνίας νά δημιουργούν καί νά διαχειρίζονται τόν κοινωνικό πλούτο από κοινού, ως κατ' έξοχήν ζήτημα πολιτικής διαβούλευσης καί απόφασης. Σέ αυτή τήν προοπτική δέν μπορούν νά θεωρούνται δικαιωμένες οί ύπαρκτες άστικές κοινωνίες, μόνο καί μόνο διότι ύπάρχουν. *Δικαιωμένη είναι μία χειραφετημένη κοινωνία υπό ίδρυση*.

Οί θεμελιώδεις αρχές δικαιοσύνης εξειδικεύονται, μέσα σέ ευρύτερα ιστορικά πλαίσια, σέ επί μέρους αρχές θετικής δικαιοσύνης. Μέ ζητούμενο νά έγγυώνται τήν ελεύθερη ανάπτυξη τής προσωπικότητας καθενός, τήν ελεύθερη καί ουσιαστική πολιτική συμμετοχή σέ συνθήκες δημοκρατικής κοινωνικότητας, καθώς καί τή

διασφάλιση της κοινωνικής υπόστασης των ανθρώπων με τη συνδρομή και την αλληλέγγυα ευθύνη των κοινωνιών. Τά άτομικά, τά πολιτικά και τά κοινωνικά δικαιώματα σέ ένα δημοκρατικό –και μάλιστα «κοινωνικό»– κράτος δικαίου ανταποκρίνονται ακριβώς σέ αυτές τίς επίμερους αρχές δικαιοσύνης, καίτοι δίχως νά έξαντλούν τό πλούσιο περιεχόμενό τους.

Πράγματι, τά αίτήματα δικαιοσύνης δέν έξαντλούνται στίς ανωτέρω κατηγορίες δικαιωμάτων. Χειραφετητικά αίτήματα, όπως αυτά της κατάργησης της ταξικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, αίτήματα γιά τήν εξάλειψη της πραγματικής ανισότητας μεταξύ των φύλων ή γιά τήν απάλειψη της οικολογικής διακινδύνευσης της βίωσης από τήν κερδοφόρα λογική του καπιταλισμού και της ποσοτικής ανάπτυξης κλπ., βάνουν πέρα από τό πεδίο των δικαιωμάτων. Η ικανοποίησή τους δέν είναι μονάχα ζήτημα καθιέρωσης νέων δικαιωμάτων ή ουσιαστικής τήρησης των ήδη καθιερωμένων δικαιωμάτων των πολιτών, άλλ' είναι και ζήτημα *ἀρετῆς των δρώντων*. Δίχως αυτήν, ακόμη και αν επιτευχθεί θεσμικά ένα προωθημένο πλέγμα δικαιωμάτων, αυτό κινδυνεύει νά μείνει ανενεργό.

Ὡς δημόσια ἀρετή των πολιτών μπορεί νά θεωρηθεί ή σταθερή αξιολογική δέσμευσή τους γιά ουσιαστική, έμπρακτη και αλληλέγγυα τήρηση των δικαιωμάτων που προαναφέραμε, καθώς και των *ύποχρεώσεων* που απορρέουν άμοιβαίως από αυτά. Η χειραφετητική πολιτική, καίτοι όφείλει νά αφήνει τά ζητήματα του καλού βίου στην αυτόνομη κρίση των κοινωνιών, όφείλει, ώστόσο, νά ενσωματώνει ένα *minimum* όρθοπρακτικών περιεχομένων ἀρετῆς. Λόγου χάριν, είναι πολύ άμφίβολη ή διατήρηση της οικολογικής άκεραιότητας του πλανήτη, αν τά πρότυπα καταναλωτικής σπατάλης, που επικρατούν σήμερα, δέν αντικατασταθούν, έγκαίρως και αποτελεσματικά, από στάσεις καθημερινής ζωής περισσότερο έγκρατες και όλιγαρκείς, λιγότερο ρυπαίνουσες και ένεργόδορες.

V. Οικουμενικότητα αρχών και ή διαλεκτική της νεωτερικότητας

Η ιστορική σύσταση και ή μαχητική διεκδίκηση των προεκτιθέμενων τύπων νομοπολιτικών αξιών και αρχών άκολούθησε τή *διφυή πορεία των άστικών κοινωνιών*. Η μετάλλαξη παραδοσιακών, φεουδαρχικών και μή, κοινωνιών σέ άστικές πραγματοποιήθηκε πάνω σέ ένα (συγχρόνως διαπλαθόμενο) υπόβαθρο κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Η σοσιαλιστική κριτική που αναπτύχθηκε τά τελευταία διακόσια χρόνια διέγινωσέ όρθως ότι σέ συνθήκες κεφαλαιοκρατικού καταμερισμού έργασίας ή παραγωγή και άναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων ταυτοχρόνως *αξιώνει και μερικώς άκυρώνει τήν ισότητα και τήν έλευθερία των δρώντων*.

A. Η κεφαλαιοκρατική συγκρότηση της κοινωνικής ζωής, ως γενική ιστορική τάση, αξιώνει τήν αναγόρευση των ανθρώπων σέ υποκείμενα δικαίου, άφενός ιδιώτες και άφετέρου πολίτες, που είναι τυπικώς έλευθεροι και ίσοι έναντι του νόμου. Συγχρόνως, όμως, συρρικνώνει, παρεμποδίζει ή ματαιώνει τήν άπόλαυση ουσιαστικής ισότητας, έλευθερίας και αξιοπρέπειας. Διότι τό κεφαλαιοκρατικό υπόβαθρο της κοινωνικής ζωής συγκροτείται συστατικώς σέ σχέσεις ταξικής ανισότητας, εκμετάλλευσης και άλλοτρίωσης. Μέσα στίς σχέσεις αυτές ή έλευθερία, ή ισότητα, ή δημοκρατική κοινωνικότητα περιστελλονται. Σέ όρισμένες δέ περιόδους, μάλιστα, καταργούνται από αυταρχική πολιτική έξουσία, φιλική προς τήν κατεστημένη δομή κοινωνικών συμφερόντων.

Κάτι τέτοιο ιστορικώς συνέβη και εξακολουθεί νά συμβαίνει με τήν επικράτηση δικτατορικών καθεστώτων, προς διάσωση άπειλούμενων κεφαλαιοκρατικών δομών σέ διάφορες χώρες. Κατά τίς τελευταίες όμως δεκαετίες, παριστάμεθα μάρτυρες μιας ταχείας, καίτοι συγκαλυμμένης, διάβρωσης των νομοπολιτικών αρχών που προαναφέραμε, ακόμη και σέ κοινωνίες με τύποις φιλελεύθερη δημοκρατία. Με τή διεθνοποίηση των αγοραίων οικονομών και με τή συνεχή τεχνολογική επανάσταση της βάσης της κεφαλαιακής συσώρευσης διεθνώς, άφυδατώνονται και οι τέσσερις κατηγορίες δικαιοπολιτικών αρχών.

Αυτό είναι πασιφανές με τή νεοφιλελεύθερη άμφισβήτηση –στή θεωρία και στην πράξη– των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Παράλληλα, όμως, διακυβούνται επίσης σέ κρίσιμα περιεχομένα τους οι άτομικές έλευθερίες, οι πολιτικές έλευθερίες και ή ίδια ή πολιτική δημοκρατία, ως συλλογικός αυτοκαθορισμός. Η αίτια είναι ότι οι αγοραίες έπιταγές της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας κατατείνουν νά ποδηγετούν τό σύνολο της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής των προσώπων. Ταυτοχρόνως, ή άναρχη κεφαλαιοκρατική παραγωγή και ανταλλαγή πλήττει τίς ίδιες τίς προϋποθέσεις διατήρησης της οικολογικής άκεραιότητας του πλανήτη. Τέλος, με τή διεθνοποίηση ενός μονοδιάστατου προτύπου ανθρώπου ως ύπολογιστικό οικονομικό υποκείμενο και καταναλωτή όμοιόμορφων πραγμάτων και εικόνων, εκτός των άλλων, τίθενται σέ άμφισβήτηση οι συλλογικές πολιτισμικές ταυτότητες.

B. Γιά μία πολιτική δικαιωμάτων μπορούμε νά διατυπώσουμε όρισμένες κρίσιμες θέσεις, με τήν έλπίδα μιας έλάχιστης συμφωνίας μεταξύ των μελών της κοινωνίας.

1) Η σύγχρονη, φιλελεύθερη δημοκρατία καλώς άναγνωρίζει πολυφωνία στάσεων και αξιών ζωής, παράλληλα προς όρισμένες αρχές οικουμενικού χαρακτήρα. Οι αρχές αυτές, όχι μόνο δέν είναι άσυμβίβαστες προς τή δυνατότητα που έχουν τά πρόσωπα νά σχηματίζουν διαφορετικές στάσεις του βίου, μή ταυτόσημα σχέδια ζωής, άλλ' αντιθέτως τήν προϋποθέτουν.

Έτσι, τό γεγονός ότι υπάρχουν σέ κάθε χώρα και φυσικά διεθνώς περισσότερες και διαφορετικές θρησκείες δέν αντιβαίνει καθόλου στήν ύπαρξη ενός δικαιώματος όλων και καθενός χωριστά νά απολαμβάνουμε ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης. Αντιθέτως προαπαιτεί παρόμοιο δικαίωμα. Και ασφαλώς πρόκειται γιά καθολικό δικαίωμα, μέ τήν έννοια ότι διεκδικούμε τήν ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης όχι μόνο γιά μās τούς ίδιους αλλά και γιά όλους τούς άλλους. Όποιαδήποτε θρησκεία, ακόμη και εάν ανήκει στίς «μεγάλες» θρησκείες, υπόσχεται πρόσβαση σέ ό,τι πρεσβεύει ως θεολογική αλήθεια μονάχα σέ όσους ακολουθούν τά δόγματά της. Μέ τήν έννοια αυτή, καμία θρησκεία δέν μπορεί νά είναι αληθινά «οικουμενική», τουλάχιστον στόν δογματικό της πυρήνα Οικουμενικό είναι μονάχα τό δικαίωμα τών ανθρώπων νά ασπάζονται ή όχι κάποια θρησκεία.

2) Οί άρχές αυτές ανάγονται σ' ένα θεμελιώδες δικαίωμα, τό δικαίωμα τών προσώπων νά απολαμβάνουν έξ ίσου ελευθερίας, σεβασμού, προσωπικής και συλλογικής αυτόνομίας. Τοῦτο μπορεί νά γίνει δεκτό ανεξάρτητα από τήν επιμέρους φιλοσοφική θεμελίωση πού μπορεί νά προταθεί γιά αυτό τό θεμελιώδες δικαίωμα τών ανθρώπων.

3) Η άποδοχή αὐτῶν τῶν άρχῶν οίκομενικής ύψης δέν σημαίνει όπωσδήποτε ότι όφείλουμε συγχρόνως νά αναζητήσουμε τήν άναγωγή τους σέ δεδομένα όντολογικοῦ χαρακτήρα. Αναμφίβολα όλοι οί άνθρωποι έχουν βασικές ανάγκες γιά στέγη, ένδυση, τροφή, έρωτική ζωή, ασφάλεια και προσωπική ανάπτυξη, γιά αυτοεκτίμηση και άναγνώριση από τούς άλλους, μέσα σέ ένα περιβάλλον βίωσιμο.

Οί ανάγκες αυτές, καθώς και ή διεργήνευσή τους, ποικίλλουν από τόν ένα στόν άλλο. Οί ανάγκες αυτές καθεαυτές, ως ώμό γεγονός, είναι άσχετες πρὸς τήν ήθική σφαίρα και τή σφαίρα τής δικαιοσύνης. Ηθικοπολιτικῶς ένδιαφέρουσες καθίστανται στό πλαίσιο μās αντίληψης δικαιοσύνης σχετικά μέ τή *δίκαιη και εύτακτη* όργάνωση τών κοινωνικῶν σχέσεων. Παρόμοια αντίληψη, όμως, παρά τά ανθρωπολογικά προϋποτιθέμενά της, ένέχει πρωτίστως *δεοντολογικό* χαρακτήρα.

4) Σήμερα μπορούμε νά όμιλήσουμε μέ σοβαρές αξιώσεις —και όχι πλέον ούτοπικά— γιά μία *οικολογική και συνάμα οίκομενική αναθεμελίωση τής ιδιότητας του πολίτη*. Η οικολογική αλληλεξάρτηση άνάμεσα σέ λαούς και ανθρώπους, παρόντες και μέλλοντες, μās καθιστά αναπόδραστα πολίτες του κόσμου, συνυπεύθυνους γιά τήν τύχη του. Η οικολογική διάσταση τής ιδιότητας του πολίτη του κόσμου όφείλεται στό ότι ή ίδια ή άσκηση δικαιωμάτων και ή άπόλαυση ελευθεριῶν λαμβάνει χώραν έντός τών ανταλλαγῶν κοινωνίας και Φύσης.

Η ανθρώπινη ύπαρξη και ή κοινωνική συνύπαρξη συμμετέχουν στή βιολογική αλυσίδα τής Φύσης, οί οικολογικές άντοχές τής όποίας δέν είναι άπέραντες. Η κεντρική αξία τής νεωτερικότητας, ή επίτευξη δίκαιων

και αλληλέγγυων σχέσεων μεταξύ λαῶν και ανθρώπων, σέ συνθήκες ελευθερίας και ίσοτιμίας, χρειάζεται άρα νά αναδιατυπωθεί. Απαιτείται νά έξοπλισθεί μέ τήν ταπεινόφρονα επίγνωση, ότι *ή ιστορική διαδικασία γιά τήν άπελευθέρωση τών υποκειμένων προσκρούει σέ άνυπέροβλητα φυσικά όρια τής διόσφαιρας*.

Γ. Αντιστοίχως πρὸς τή διφυή εξέλιξη τών αστικῶν κοινωνιῶν, α) έχουν διαπλασθεί δικαιοπολιτικές άρχές πού προεπικυρώνουν τίς δομές του κτητικού ατομισμού και του κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγής τής ζωής. Παρόμοιες άρχές άφορούν στή θεσμική κατοχύρωση τής ατομικής ιδιοκτησίας και στήν οικονομική ελευθερία όσων κατέχουν μέσα κοινωνικής παραγωγής, στό διεθυντικό δικαίωμα του έργοδοτή, στήν κάρπωση από τήν έργοδοσία τής υπεραξίας πού παράγεται από τήν εκμετάλλευση εργατικής δύναμης κλπ.

Χρήσιμες διακρίσεις μπορούν νά γίνουν περαιτέρω, π.χ. μεταξύ τών δυναμικῶν υποκειμένων τής οικονομικής ελευθερίας (ελευθερία πώλησης εργατικής δύναμης, άφενός, και ελευθερία χρήσης τής εργατικής δύναμης άλλων, άφετέρου). Επίσης ή διάκριση μεταξύ προσωπικής ιδιοκτησίας, άφενός, και ιδιοκτησίας πάνω σέ παραγωγικούς πόρους τής κοινωνίας, άφετέρου, κλπ. Η πρώτη ένδεχομένως νά είναι άναγκαία και επιθυμητή σέ μία μετακαπιταλιστική κοινωνία, ένῶ ή δεύτερη όχι.

Αξίζει νά διασαφηνισθεί ότι τουλάχιστον μετά τή διευρυμένη άναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγής πάνω στίς δικές του βάσεις, έπομένως μετά τήν πραγματική ύπαγωγή τής εργατικής δύναμης στίς απαιτήσεις του κεφαλαίου, αλλοιώνεται ή ίδια ή νομιμοποιητική βάση τής ατομικής ιδιοκτησίας. Η ιδιοκτησία επί τών μέσων παραγωγής δέν είναι πλέον προέκταση του σώματος έμου του ίδιου, ώστε ή «ιδιοκτησία επί του σώματός μου» νά επέκτεινεται και στά έργα μου, όπως πρέσβευε π.χ. ο πρώιμος φιλελευθερισμός. Ούτε και περιορίζεται σέ προσωπική κυριότητα πόρων ζωής άπαραίτητων γιά τήν ικανοποίηση τών ανθρωπινων άναγκῶν, όπως θά ήταν θεμιτό.

Ούτε και είναι *άναγκαία* έκφανση τής προσωπικότητάς μου, τουλάχιστον όχι σέ κάθε περίπτωση. Μέ τήν κεφαλαιακή συσσώρευση, αν έξαιρέσει κανείς τή χορεία τών αυτοαπασχολούμενων προσώπων, ή ιδιοκτησία σέ μέσα παραγωγής και ανταλλαγής απορρέει ως επί τό πλείστον από τήν ιδιοποίηση άποτελεσμάτων από τή χρήση αλλότριας εργατικής δύναμης. Και έξ άλλου φορέας του δικαιώματος κυριότητας δέν είναι μονάχα άτομα, αλλά *νομικά πρόσωπα και επιχειρήσεις*, ιδίως στή φάση του μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ και τής διεθνοποιημένης οικονομίας τής άγοράς. Κοινοτολογής, ή ατομική ιδιοκτησία πάνω σέ παραγωγικούς πόρους και μέσα εργασίας προ πολλοῦ δέν συναρτάται πιά μέ τήν ελεύθερη διάπλαση τής προσωπικότητας.

β) Παραλλήλως πρὸς τήν ατομική ιδιοκτησία έχουν

διαπλασθεῖ, ἐν τούτοις, καί ἄλλες ἀτομικές ἐλευθερίες. Ἄξιζει νά υπογραμμισθεῖ μέ τή μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια ὅτι οἱ ὑπόλοιπες ἀτομικές ἐλευθερίες μέ κανένα τρόπο δέν ἀνάγονται στό δικαίωμα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας οὔτε καί ἔλκονται ἀπό αὐτό. Ἡ προσωπική ἐλευθερία, τό δικαίωμα ἐννομῆς προστασίας, ἡ ἐλευθερία συνείδησης, τό ἄσυλο τῆς κατοικίας, ἡ ἐλευθερία ἐπικοινωνίας, τέχνης, ἐπιστήμης κ.ά. εἶναι ἀπροσπέραστες ἀτομικές ἐλευθερίες. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά μποροῦν νά ἀπολαμβάνουν αὐτές τίς ἐλευθερίες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους θέση, ἀπό τό κοσμοθεωρητικό φρόνημα, τό θρήσκευμα, τό φύλο ἢ τή φυλή καθενός καί καθεμιᾶς. Ἡ παραγνώριση αὐτῆς τῆς ἐκτίμησης ἢ ἔστω ἡ μή συνεπῆς μέχρι τέλους υπερασπισή της στάθηκε ἱστορικά τραγικό σφάλμα τμημάτων τῆς Ἀριστερᾶς διεθνῶς.

Καί ὅμως, πρὶν ἀκόμη νά κατασταλάξει κἀν ὁ σύγχρονος συνταγματισμός, ἤδη στό ἰδρυτικό κείμενο τῆς Διεθνούς Ἐνωσης Ἑργατῶν (1864) διακηρύχθηκε μέ πανηγυρικό τρόπο, μεταξύ ἄλλων, ὅτι «Ὅλες οἱ ἐνώσεις καί τὰ ἄτομα πού ἀποτελοῦν τή Διεθνή Ἐνωση Ἑργατῶν ἀναγνωρίζουν τήν ἀλήθεια, τή δικαιοσύνη καί τήν ἠθικότητα ὡς κανόνες συμπεριφορᾶς μεταξύ τους καί πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, χωρίς διακρίσεις ὡς πρὸς τό χρῶμα, τήν πίστη ἢ τήν ἐθνικότητα. Ἡ Διεθνῆς θεωρεῖ ὡς καθήκον καθενός νά ἀπαιτεῖ τὰ ἀνθρώπινα καί τὰ πολιτικά δικαιώματα ὄχι μόνο γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά γιά τόν καθένα πού πράττει τό καθήκον του».

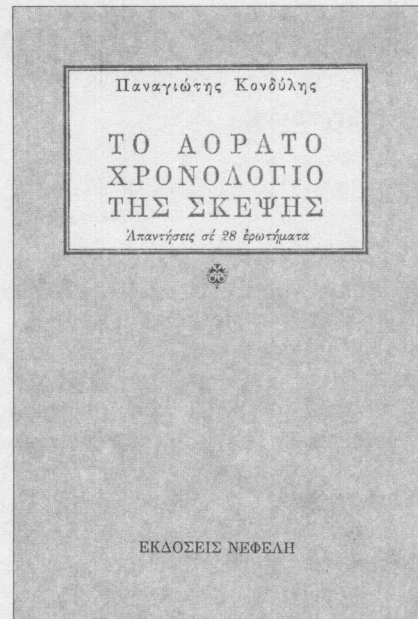
Στή διακήρυξη αὐτή 1) γίνεται πρόδηλη ἡ καθολικότητα προοπτικῆς τῶν διεκδικούμενων ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἀπό τήν πλευρά τῶν σοσιαλιστικῶν καί ἐργατικῶν κινήματων, ἀπό τόν 19ο αἰῶνα καί ἐντεῦθεν. Προβάλλει μία διεκδίκηση μέ *οἰκουμενικότητα καί ἀνυστεροβουλία*, ἀντάξια τῆς πολιτικῆς παρακαταθήκης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Διαπνέεται ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἰσοτιμία καί ἀδιαίρετη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν ἀτομική ιδιοκτησία πᾶνω στό μέσο παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

2) Εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον, ἀκόμη, ὅτι στή διακήρυξη αὐτή δέν διεκδικεῖται ἀπλῶς ἓνα καθολικό δικαίωμα πρόσβασης ὅλων στήν πολιτική διαχείριση τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἓνα δικαίωμα κατοχυρωτικό πολιτικῆς δημοκρατίας. Διεκδικεῖται ἐπιπροσθέτως *μία ἀνοικτή ἐννοια τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς σφαίρας*, ὡς πεδίου στό ὁποῖο δυνητικῶς ἐμπίπτει κάθε ζήτημα κοινοῦ ἐνδιαφέροντος. Τέτοια εἶναι κατ' ἐξοχήν ὅσα ζητήματα ἀπτονται τῶν σχέσεων ταξικῆς κυριαρχίας.

3) Τέλος γίνεται ἡ ἀναγκαῖα σύνδεση δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων, πολύ πέρα ἀπό τόν φιλελεύθερο Idealtypus τοῦ 19ου αἰῶνα, γιά τόν ὁποῖο ἀρκοῦσε νά εἶναι κανεῖς συναλλακτικῶς ἐντιμος ἰδιώτης, δικαιούμενος κατὰ τὰ λοιπά νά εἶναι ἀδιάφορος περὶ τὰ κοινά πολίτης. Ἀκόμη περισσότερο ἐξαγγέλλεται ὡς *δημόσια ἀρετή* τό ἀγωνιστικό φρόνημα (=σοσιαλιστικό ἠθος) γιά τήν ἐξασφάλιση τῶν κοινωνικῶν ὄρων τῆς ἰσῆς ἐλευθερίας.

Παναγιώτης Κονδύλης

ΤΟ ΑΟΡΑΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Στο βιβλίο αὐτό ο Παναγιώτης Κονδύλης εκδιπλώνει ολόκληρο το φάσμα τῆς σκέψης του ἐπάνω σε θέματα προσωπικού ενδιαφέροντος, ὅπως ἡ σχέση του με τὸ ἀρχαῖο κλασικό ιδεώδες, ἡ ἐμβάθυνσή του στα μαρξικά κείμενα ἀλλά καὶ οἱ ἐπιρροές πού δέχθηκε ἀπὸ αὐτά, τὰ ἐρεθίσματα τῶν ἐρευνητικῶν του κατευθύνσεων.

Περὶσσότερο ἐπικριτικές καὶ ὀξείες εἶναι οἱ ἀπόψεις του σε θέματα κοινωνικοπολιτικῆς χαρακτῆρα –ὅπως αὐτές παρατίθενται καὶ μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία του– γιὰ τίς αἰτιώδεις σχέσεις Ἑλλάδος-Τουρκίας, γιὰ τὴν οἰκουμενική διακήρυξη τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων», γιὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ τὸ φαινόμενο Fukuyama, γιὰ τὴν παρατήρηση-κατανόηση τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες καταστάσεις, γιὰ τὴν πολιτικὴ του μέλλοντος καὶ τὸ ρόλο τῶν κυρίαρχων δυνάμεων, γιὰ τίς εἰρηνοφιλες καταβολές τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ τὴν προάσπιση τοῦ ἐλλαδικοῦ καὶ κυπριακοῦ ἐλληνισμοῦ, γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, γιὰ τὴν ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν θεολογικῶν καὶ πολιτικῶν ἐνοιῶν, γιὰ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σε ὀρθολογισμό καὶ ἀνορθολογισμό καὶ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σε εἶναι καὶ Δέον.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ. 3607.744 • FAX 3623.093
E-mail: nefeli-p@otenet.gr • www.nefeli-books.gr

ΣΟΣΤΑΚΟΒΙΤΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ: Στόν αντίποδα τοῦ μύθου περί «όλοκληρωτισμοῦ»

τοῦ Γιώργου Φουρτούνη

«Κατά τρόπο παράδοξο, παρά τό γεγονός ὅτι σήμερα κατανοοῦμε πολύ καλύτερα τήν ὑπαινικτική διάσταση τῶν συμφωνιῶν τοῦ Σοστακόβιτς, πολύ λίγες ἐπιτυχημένες ἐκτελέσεις τους ἔχουν ἠχογραφηθεῖ τά τελευταῖα χρόνια», ἔγραφε πρόσφατα ὁ σχολιαστής τοῦ ἔγκυρου μουσικοῦ περιοδικοῦ *Gramophon*. Πῶς ὁμως προσδιορίζεται αὐτό τό «σημερα» τῆς ἐντυπωσιακῆς τούτης ἀντίφασης, ὅπου, ἐνώ καταλαβαίνουμε καλύτερα κάποια ἔργα, δέν μποροῦμε νά τά ἐρμηνεύσουμε ἐπαρκῶς; Ὁ ἴδιος ὁ ἀρθρογράφος τό προσδιορίζει σαφῶς: πρόκειται γιά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Καί ποιὰ γεγονότα σ' αὐτό τό διάστημα καθόρισαν τήν καινούργια μας, ἐπαρκέστερη κατανόηση τοῦ συμφωνικοῦ ἔργου τοῦ συνθέτη; Δύο τέτοια γεγονότα ἔρχονται ἀμέσως στό νοῦ – ἓνα ἔλασσον, τοῦ μουσικοῦ μικρόκοσμου, καί ἓνα μεῖζον, τοῦ ἱστορικοῦ μακρόκοσμου. Τό πρῶτο εἶναι ἡ δημοσίευση, τό 1979, τέσσερα χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ συνθέτη, τῆς *Μαρτυρίας* τοῦ Σόλομον Βολκόφ, πού διατείνεται ὅτι καταγράφει τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Σοστακόβιτς.¹ Ἐκεῖ, μοιάζει νά ὑπονομεύεται καίρια ἡ εἰκόνα τοῦ πρώτου τῆ τάξει σοβιετικοῦ συνθέτη, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται πλέον, ὡς λάθρα πλήν ἀκραιφνῶς, «ἀντιφρονῶν». Τό δεύτερο ὄροσημο εἶναι ἡ κατάρρευση τῆς σοβιετικῆς αὐτοκρατορίας καί ἡ τεράστια ἰδεολογική μετατόπιση πού τή συνόδευσε, ἡ ὁποία τείνει νά ταυτίσει στή συλλογική συνείδηση τό συνολικό ἱστορικό γεγονός τοῦ κομμουνισμοῦ ἀπλῶς μέ μία ἀριστερή ἐκδοχή «όλοκληρωτισμοῦ». Ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν δύο μοιάζει νά λύνει μία χρόνια ἀμηχανία καί νά διευθετεῖ ὀριστικά τήν περίπτωση Σοστακόβιτς: ἐάν πρόκειται γιά ἓναν ἐνδιαφέροντα καί, μάλιστα ἰδιοφυή συνθέτη, εἶναι στό μέτρο πού, ὄντας κα-

1. Ἡ αὐθεντικότητα αὐτῆς τῆς καταγραφῆς ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἔντονα.

τά κάποιον τρόπο ὄμηρος τοῦ σοβιετικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, κατορθώνει νά ἱκανοποιεῖ, σέ πρῶτο πλάνο, τίς κρατικές ἐπιταγές μίας προπαγανδιστικῆς κουλτούρας, κυρίως μέ τίς δημόσιου χαρακτήρα συμφωνίες του, καί ταυτόχρονα, σέ ἓνα δεύτερο πλάνο, νά ἐκφράζει τόν τρόπο καί τόν ζόφο τοῦ καθεστώτος κάτω ἀπό τό ὁποῖο ἔζησε, ἀλλά καί τόν δικό του λυτρωτικό σαρκασμό ἀπέναντί του. Αὐτή, ἐν ὀλίγοις, εἶναι ἡ «ὑπαινικτική διάσταση» πού ὑπονοεῖ ὁ κριτικός τοῦ *Gramophon*.

Ο σχολιογράφος έχει σαφώς δίκιο στο ότι η εικόνα αυτή της σχέσης ανάμεσα στη συμφωνική (κυρίως) δημιουργία του Σοστακόβιτς και της σοβιετικής εξουσία, και η σύστοιχη αποτίμηση αυτών των έργων, έχουν γίνει πλέον καθολικός κοινός τόπος. Αποτελούν το κλειδί για τη συντριπτικά κυρίαρχη πρόσληψη της μουσικής του συνθέτη. Δύσκολα θά βρει πιά κανείς συναφή άρθρα, κριτικές, βιβλία, σχόλια δίσκων, προγράμματα συναυλιών, κ.λπ. που να μην εκθέτουν κάποια έκδοχή αυτής της εικόνας. Επιπλέον, η εικόνα αυτή δεν είναι –μιλώντας κυριολεκτικά– ψευδής, ούτε παντελώς άχρηστη. Θά ισχυριστώ, ωστόσο, ότι είναι καιρία έλλειψης και μονόπλευρη, με τρόπο ώστε να καθίσταται επί της ουσίας παραμορφωτική, και ότι αξίζει να αναρωτηθούμε κατά πόσον αυτή η παραμορφωτική μονομέρεια τούτης της γενικευμένης πρόσληψης είναι υπεύθυνη για την επίσης γενικευμένη ανεπάρκεια ως προς την έρμηνεία των συμφωνιών του Σοστακόβιτς, την οποία έπισημαίνει διαισθητικά ο σχολιαστής του *Gramophon*.

Αφορμή γι' αυτές τις σκέψεις στάθηκε η θαυμάσια πρωτοβουλία της Όρχηστρας των Χρωμάτων να οργανώσει έναν θεματικό κύκλο μουσικών εκδηλώσεων υπό τον τίτλο «Μουσική και Πολιτική», η οποία περιλαμβάνει συναυλίες με έργα του Ντμίτρι Σοστακόβιτς (ή πρώτη συναυλία, με τη 13η Συμφωνία του συνθέτη, δόθηκε ήδη στις 16 Οκτωβρίου) και του Κούρτ Βάιλ. Και αυτό γιατί –παρά τη διεξοδική κριτική διερεύνηση του θέματος στην εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση με την οποία άνοιξε ο κύκλος (στο Γαλλικό Ίνστιτούτο, 13/10)– μέσω της επιλογής των δύο συνθετών και, κυρίως, μέσω του όλου δημοσιολογικού σχολιασμού των εκδηλώσεων, είδαμε να ανασυγκροτείται αυθορμήτως μία ευρύτερη αφήγηση για την ιστορία του 20ού αιώνα και της μουσικής του, στο πλαίσιο της οποίας τοποθετείται άβιαστα και νοηματοδοτείται ή πίο πάνω γενικευμένη πρόσληψη του φαινομένου Σοστακόβιτς. Ο πυρήνας αυτής της αφήγησης δεν είναι άλλος από το ανεπερώτητο ιδεολόγημα του ολοκληρωτισμού και η υπέρπουσα αναγόρευσή του σε κεντρική έννοια για την ιστορία του αιώνα: δεν είναι τυχαίο γεγονός ότι το όλο θέμα διολίσθησε στον άτυπο τίτλο «Μουσική και ολοκληρωτισμός», με τον οποίο παρουσιάστηκε από το σύνολο σχεδόν του Τύπου ο κύκλος εκδηλώσεων (βλ., ενδεικτικά, *Ελευθεροτυπία* 13/10 και *Καθημερινή* 15/10).

Ίσχυρίζομαι, τώρα, ότι το ιδεολόγημα αυτό ενέχει ουσιαδώς (θά έλεγα, μάλιστα, ότι αυτή είναι η λειτουργικότητά του στη συγκυρία) την παραδοχή περί της *συμμετρικότητας* των διάφορων φασισμών, από τη μία πλευρά, και του κομμουνιστικού έγχειρήματος στην *ολότητά* του, από την άλλη, ως ακριβώς της δεξιάς και της άριστερης αντίστοιχα έκδοξης ολοκληρωτισμού. Στη βάση δέ αυτής της παραδοχής, και με δεδομένες κάποιες συμπληρωματικές προκείμενες για την τέχνη (και, ειδικότερα, τη μουσική) και την ιστορικότητά

της, μπορεί να προκύψει αστόχαστα μία συμπληρωματική όσο και κοινότοπη υπο-αφήγηση για την ιστορία της μουσικής του 20ού αιώνα: οι δύο μεγάλες ολοκληρωτικές έκτροπές του αιώνα, η δεξιά και η άριστερη, δεν ανέχθηκαν την ελεύθερη μουσική δημιουργία, και κυρίως τις ριζοσπαστικές μορφές μοντερνιστικής πρωτοπορίας των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, και επιχείρησαν να την καθυποτάξουν, να την ελέγξουν, να την στρεβλώσουν, να τη μεταχειριστούν ή, ακόμα, και να την εξαλείψουν, να την εξανδραποθήσουν –ένω παράλληλα θέλησαν να επιβάλλουν τη νόρμα μίας αποκρουστικής καθεστωτικής τέχνης. Από εκεί και έπειτα αρχίζει η περιπτωσιολογία: κάποιοι μουσικοί έφυγαν, κάποιοι χάθηκαν, κάποιοι συνθηκολόγησαν και κάποιοι άντιστάθηκαν ύπογειως. Τό ουσιαδώς ωστόσο παραμένει.² Η ουσιαδής συμμετρία της τύχης της μουσικής και των μουσικών στο Γ' Ράιχ και στον ύπαρκτο σοσιαλισμό (ή όποια μοιάζει να ύπονοείται από την επιλογή του Βάιλ και του Σοστακόβιτς, εάν αυτή ή τελευταία παραμένει άδιευκρίνιστη) και η ουσιαδής συμμετρία των ολοκληρωτισμών, σε πείσμα (ή μάλλον ακριβώς δυνάμει) του δεξιού ή άριστερου προσήμου τους, τροφοδοτούνται άμοιβαία στο πλαίσιο του ίδιου ένοποιητικού ιδεολογήματος.³

Όλα συμβαίνουν, λοιπόν, ως εάν ή τρέχουσα γενικευμένη κατανόηση του Σοστακόβιτς και ή ιδεολογική αφήγηση που την ύποβαστάζει να παρασιτούν στην ευρύτερη κυρίαρχη αφήγηση για την ιστορία του 20ού αιώνα. Θά μπορούσε μάλιστα να ισχυρισθεί κανείς ότι, όπως ακριβώς τό όλο ιδεολόγημα περί «ολοκληρωτισμού» άποσκοπεί στην αστόχαστη διευθέτηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης σχετικά με την κομμουνιστική περιπέτεια στην ολότητά της, έτσι και ή έπιμέρους αναπαραγωγή του εν λόγω ιδεολογήματος, όσον άφορρά ή μουσική, έρχεται να ίσοπεδώσει τις ιδιομορφίες και την πολυπλοκότητα, τις πολλαπλές διαστρωματώσεις της σχέσης ανάμεσα στο σοβιετικό καθεστώς και ή μουσική δημιουργία, μάλιστα ή μουσική πρωτοπορία,⁴ (σε όλες τις ιστορικές μεταπτώσεις της, από την μετεπαναστατική λουνατσαρσική περίοδο μέχρι ή

2. Έτσι, ακόμα και στο ίδιο τό πρόγραμμα της πρώτης συναυλίας της Όρχηστρας των Χρωμάτων, διαβάζουμε: «Τό θέμα [της 13ης Συμφωνίας του Σοστακόβιτς] είναι, γενικά, αυτό της κοινωνικής ήθικης, δηλαδή ή δύσκολη απόφαση να ακολουθεί κανείς ή συνείδησή του σε κάθε είδους ολοκληρωτικό καθεστώς, είτε αυτό ονομάζεται ναζισμός, είτε ονομάζεται ύπαρκτος σοσιαλισμός».

3. Οφείλουμε να έπισημόνουμε έδω ότι φωτεινή εξαίρεση σε όλη αυτήν την γενικευμένη αναμάση στερεοτύπων υπήρξε ή ίδια ή συζήτηση που άνοιξε τον κύκλο εκδηλώσεων στο Γαλλικό Ίνστιτούτο, ή όποια δεν έκανε ήν παραμικρή παραχώρηση στα κυρίαρχα μυθεύματα.

4. Και όχι μόνον τον Σοστακόβιτς: στο τεύχος Νοεμβρίου του περιοδικού *Diapason*, άμέσως-άμέσως, ο κριτικός Πιότρ Καμινσκι κατακεραυνώνει έναν άναγνώστη,

σταλινική ζντανοφική, αλλά και τήν κατοπινή μετασταλινική περίοδο): μέ δύο λόγια, καί στίς δύο περιπτώσεις ἔρχεται νά συγκαλύψει ἀκριβῶς αὐτό πού πρέπει νά καταλάβουμε.

Βεβαίως, ὅταν ἐπί τῆς οὐσίας ταυτίζεις καταχρηστικά δύο πράγματα (μέ τή μεσολάβηση τοῦ τεχνάσματος τῆς συμμετρίας), ἡ κίνηση αὐτή ἔχει βαρύτερες ἐπιπτώσεις ὡς πρός τήν κατανόηση καί τῶν δύο. Ἔτσι, μπορεῖ στήν τρέχουσα ἰδεολογική συγκυρία τό βασικό θύμα αὐτοῦ τοῦ ἰδεολογήματος νά εἶναι ἡ σοβιετική μουσική, ἡ κατανόηση τῆς ἱστορίας τοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας πού προέκυψε ἀπό τήν ὀκτωβριανή ἐπανάσταση καί τῆς ἱστορίας τῆς –καί, εἰδικότερα, ἡ κατανόηση τοῦ Σοστακόβιτς, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καί εἶναι ἡ πλέον ἀπαράκαμπτη συνιστώσα αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ– ὡστόσο ἕνα δεύτερο θύμα ἀκατανοήσιμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐκπληκτική ἀνθηση τοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ στήν Κεντρική Εὐρώπη τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, πού ξεθεμελιώθηκε ἀνεπανόρθωτα ἀπό τοὺς εὐρωπαϊκοὺς φασισμούς. Καί αὐτό, γιατί ἡ ὅλη ἀφήγηση ὑποβάλλει τήν ἰδέα ὅτι μόνον στή *στρεβλή* περίπτωση τῶν ὀλοκληρωτισμῶν ἡ κατανόηση τῆς μουσικῆς ὀφείλει νά συμπεριλάβει τή σχέση τῆς τελευταίας μέ τήν πολιτική καί τήν ἱστορία, ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ὅτι ἡ σχέση τῆς μουσικῆς μέ τήν πολιτική εἶναι ἐγγενῶς ἐξωτερική, εἶναι σχέση *ἐντασης* –καί μάλιστα σχέση παραμόρφωσης, ἐκτροπῆς, ἀνάσχεσης ἢ ἀκόμα καί καταστολῆς. Στήν περίπτωσή μας, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ μουσική πρωτοπορία τοῦ 20οῦ αἰῶνα δέν ἦταν ἐγγενῶς πολιτική, δέν εἶχε ἐνδογενεῖς πολιτικές συμπαρηλώσεις, δέν ἀπετέλεσε βαθμίδα τῆς ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀλλά ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μίας αὐτόνομης ἐξέλιξης, μίας καθαρά «ἐσωτερικῆς ἱστορίας», ἡ ὁποία, ἐάν ἀφεθεῖ ἐλεύθερη καί ἀπερίσπαστη, διέπεται ἀπό ἀμυγῶς δικές τῆς ἀναγκαιότητες. Αὐτή ἡ ἐσωτερική ἱστορία *ἔτυχε* νά ἔρθει σέ σύγκρουση μέ τή μεγάλη, τήν ἐξωτερική ἱστορία, ὅποτε καί ὑπέστη τίς καταστροφικές συνέπειες ἀπό αὐτήν τή σύγκρουση. Ἀντίθετα, ὑπονοεῖ πάντα ἡ κυρίαρχη ἀφήγηση, ἡ ἀστική φιλελεύθερη δημοκρατία, ἡ μῆ-ἱστορία σύμφωνα μέ τόν Φουκουγιάμα, εἶναι τό μόνο πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν ἀπόσκοπη ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ δυναμικοῦ τῆς μουσικῆς ἐξέλιξης.

Ἄλλά ἄς μείνουμε στήν περίπτωση τοῦ Σοστακόβιτς, ὁ ὁποῖος, ὡς ἡ κατ' ἐξοχήν ἐμβληματική μορφή τοῦ σοβιετικοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ, ὑπῆρξε ἕνα σημαντικό διακύβευμα –καί παραμένει τέτοιο, ζωντανό ἀκόμα κάτω ἀπό τοὺς τόνους κοινοτυπίας ὅπου θεωρεῖται ὀριστικά θαμμένο. Ἰσχυρίζομαι ἐδῶ ὅτι τό ἀνησυχητικό ζήτημα τῆς ἐρμηνείας (τῆς μουσικῆς) τοῦ Σοστακόβιτς, πού ἐξακολουθεῖ νά μπερδεύει τόν ἀρθρογράφο τοῦ *Gramophon*, σηματοδοτεῖ μία ἐπίμονη ἀμηχανία, μία ἀπορία ἐν δυνάμει καταλυτική γιά τόν ὅλο μῦθο περί ὀλοκληρωτισμοῦ (ὁ ὁποῖος, μέ τή σειρά του, ἔχει σοβαροὺς λόγους νά θέλει νά τήν ἀρχαιοθετήσῃ, νά τή συμπεριλάβει κάτω ἀπό τήν ἐξηγητική του ὀμπρέλα).

Μέ δύο κουβέντες, καί ἀσφαλῶς παρακινδυνευμένα, τό ἐρώτημα αὐτό μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: πῶς εἶναι μεγάλος συνθέτης ὁ Σοστακόβιτς; Πού σημαίνει; Πῶς εἶναι δυνατόν νά εἶναι ὑπό ποιά ἔννοια καί μέ ποιόν τρόπο;

Διότι ὁ Σοστακόβιτς ὑπῆρξε πράγματι ἕνας μείζων συνθέτης τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ὅμως οὔτε *ἔφυγε*, οὔτε *ἀπλῶς λαθροβίωσε* στή *Σοβιετική Ἐνωση*, ἀλλά ὑπῆρξε (μέ ἕναν τρόπο κάθε ἄλλο παρά ἀρμονικό καί ἀπόσκοπτο) ὁ *ἐπίσημος συνθέτης* τῆς. Ὡς τέτοιος, ἐνεπλάκη ἄμεσα στήν ἰδεολογική διάσταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος μέ τή Δύση. Σέ αὐτό τό συγκρουσιακό ἰδεολογικό πλαίσιο, τό διακύβευμα ἀφοροῦσε τό κατά πόσον τά μουσικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνταντακιοῦ στήν ἴδια τή «σοσιαλιστική κοινωνία», ἀναδεικνύονται ὡς δικά τῆς ἐπιτεύγματα, ὡς ἐπιτεύγματα τοῦ «σοσιαλιστικοῦ πολιτισμοῦ». Ἡ ἐμβέλεια τῶν ἐρωτημάτων πού ἔθετε αὐτή ἡ κατάσταση καί αὐτή ἡ σχέση, ἐρωτημάτων ἀναπόσπαστων ἀπό τήν ἀπορία τῆς ἐρμηνείας τῶν ἰδιων τῶν μουσικῶν ἔργων, εἶχαν νά κάνουν, ἀνέκαθεν καί ταυτοχρόνως, τόσο μέ τό ζήτημα τῆς φύσης τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος καί τοῦ πῶς μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ὡς ἀριστερή δικτατορία, ὡς «κόκκινος φασισμός», ὅσο καί μέ τό ἐρώτημα γιά τήν ἴδια τήν τέχνη καί τή σχέση τῆς μέ τήν ἱστορία: πῶς γίνεται ἡ ἐπίσημη «προπαγάνδα» ἐνός ὀλοκληρωτικοῦ καθεστώτος νά εἶναι σημαντική τέχνη; Γιατί δέν μποροῦμε οὔτε νά φαντασθοῦμε μία ἀνάλογη τύχη γιά τόν Σένμπεργκ, ἄς ποῦμε, στή ναζιστική Γερμανία; Μέ δύο λόγια, τό διακύβευμα τῆς κατανόησης τοῦ Σοστακόβιτς ἔθιγε καί θίγει, μέσα στό περιορισμένο θεματικό πεδίο του, ζητήματα κρίσιμα γιά τήν κυρίαρχη ἰδεολογία τῆς Δύσης.

Ἄλλά αὐτή ἡ ἀμηχανία εἶχε καί τή δίδυμη ὄψη τῆς. Καί τοῦτο διότι αὐτός ὁ ἰδεολογικός ἀνταγωνισμός ὑπῆρξε βαθμίδα τοῦ εὐρύτερου ἀνταγωνισμοῦ πού καθόρισε ἐν πολλοῖς καί γιά πολλά χρόνια τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ κομμουνιστές ὅλου (σχεδόν) τοῦ κόσμου ἔδιναν καί βίωναν τόν δικό τους ἀγῶνα, στό πλαίσιο τῶν δικῶν τους κοινωνιῶν. Τό διακύβευμα Σοστακόβιτς ὑπῆρξε στιγμή τοῦ διακυβευματος γύρω ἀπό τό «σοσιαλιστικό στρατόπεδο» καί τή διεθνή υπεράσπισή του, δηλαδή τῆς κομβικότερης, τῆς τραγικότερης καί τῆς πλέον *ἀνοικονόμητης* τροπῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.⁵ Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Σοστακόβιτς ὑπῆρξε βαθμίδα τῆς κοσμοϊστορικῆς ἀντίφασης πού συνηθίσαμε

πού τόλμησε νά ἀμφισβητήσῃ τό πολιτικό σκεπτικό μίας συνολικά ἀπορριπτικῆς κριτικῆς του γιά τόν Προκόφιεβ, ἐγκαλώντας τον γιά τό κατά πόσον θά μπορούσε νά «τοῦ ἀρνηθεῖ τό δικαίωμα νά κρίνει τίς πολιτικές καί ἠθικές στάσεις καλλιτεχνῶν πού θά εἶχαν κατάφωρα συμβίβασται μέ τήν ναζιστική προπαγάνδα».

5. Ἐνα μόνο παράδειγμα, ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος. Ὁ Μίκης Θεοδωράκης διη-

νά ονομάζουμε «ύπαρκτό σοσιαλισμό», δηλαδή ένα αφόρητα καταπιεστικό και έκμεταλλευτικό καθεστώς, σάν αυτά πού οι κομμουνιστές όλου τού κόσμου είχαν μάθει νά αντιπαλεύουν, αλλά και ένα καθεστώς τού οποίου ή υπεράσπιση επικαθόρισε γιά δεκαετίες τόν τρόπο πού οι κομμουνιστές όλου τού κόσμου αντιπάλευαν τά δικά τους καταπιεστικά και έκμεταλλευτικά καθεστῶτα.

Άλλά ή πολυπλοκότητα τού ζητήματος δέν σταματά ἐδῶ: ὁ ύπαρκτός σοσιαλισμός δέν θά μπορούσε νά παίξει τούτον τόν πρωτοφανή ιστορικό ρόλο, ἐάν ὅλη αὐτή ή ἀντιφατική ιστορία δέν ἀναπαραγόταν και δέν συμπυκνωνόταν, κατά τρόπο ιδιαίζόντως τραγικό, στό ἐσωτερικό τού ἴδιου τού σοβιετικού κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἐάν τό σοβιετικό καθεστῶς δέν εἶχε και ὡς πρὸς τή δική του ἀριστερά ὅλη τήν τραγική ἀμφισημία τού ὅρου «ύπαρκτός σοσιαλισμός», ὅπου τό «ύπαρκτός» δηλώνει ταυτόχρονα τόσο μία ιστορική ἐπίτευξη ὅσο και τή δραματική ἀπόκλιση ἀπὸ αὐτό πού θά ἔπρεπε νά ἐπιτευχθεῖ και τό ὅποιο, ὡς ἐκ τούτου,

δέν «ύπάρχει»: μέ δύο λόγια, τήν ὁλοένα και πύο δραματική ἐνταση ἀνάμεσα σέ αὐτό πού εἶναι και πού δέν εἶναι σοσιαλισμός, τήν ἀνοιχτή ἀντίφαση ἀνάμεσα στή νίκη και τήν ἥττα τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, ἴσως οι πλέον τραγικοί μάρτυρες (και μέ τίς δύο ἐννοιες) τῆς κομμουνιστικῆς περιπέτειας νά εἶναι οι ἴδιοι οι Ρῶσοι ἐπαναστάτες ή συνοδοιπόροι τού ἐπαναστατικοῦ ἐγχειρήματος, ὅλοι ὅσους συνεπῆρε τό μεγάλο ποτάμι τού Ὀκτώβρη.

Και ὁ Σοστακόβιτς ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἕνας ἀπὸ αὐτούς: ή ιστορία δέν ἤρθε νά χτυπήσει ἕναν ἀνυπο-

---

γεῖται ἕνα παράνομο ραντεβού του μέ τόν Δημήτρη Δεσποτίδη (Πέτρο), μεσοῦντος τού ἐμφυλίου ("Ἀνοιξη τού 1948): «... οι κουνέντες μετρημένες, ὅμως ὁ Πέτρος δέν ἄντεχε, τόν ἔτρωγε τό σαράκι: "Λένε ὅτι ὁ Σοστακόβιτς εἶναι ὁ μεγαλύτερος σύγχρονος συνθέτης". "Ἐτοι εἶναι", τού ἀποκρίνομαι. "Εἴμαστε πάντα οι πρώτοι!" εἶπε και ἔλαμψε τό πρόσωπό του...».

ψίαστο Σοστακόβιτς από τὰ ἔξω, δέν ἦταν τό κακό συναπάντημα ἐνός μουσικοῦ πού τό μόνο πού ἤθελε ἦταν νά τόν ἀφήσουν νά κάνει ἀνεπηρέαστος τή δουλειά του. Ἀπό τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στό Ὡδεϊο τοῦ Λένινγκραντ, πού συνέπεσαν μέ τήν πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία, ἀπό τίς πρώτες του συμφωνίες, ἀφιερωμένες στόν Ὀκτώβρη ἢ τήν Πρωτομαγιά, ἀπό τή συμμετοχή του στούς συνδέσμους γιά τήν προλεταριακή μουσική, ὁ Σοστακόβιτς *συστρατεύθηκε* μέ τό κοσμογονικό ἐπαναστατικό ρεῦμα. Χρειαζεται ἐδῶ νά ἀψηφήσουμε πολλά ἀπό τὰ κυρίαρχα αὐτονόητα γιά τή μουσική ἱστορία τοῦ αἰῶνα καί νά πᾶμε πίσω στήν ἐποχή πού οἱ στρατευμένοι Ρῶσοι συνθέτες διέβλεπαν ἕνα προνομιακό στήριγμα στίς ἀνατροπές τῆς μουσικῆς γλώσσας, πού δρῖσκονταν τότε σέ πλήρη ἐξέλιξη. Ἔμοιαζε φυσικό ἡ εὐρωπαϊκή μουσική ἐπανάσταση νά ἔχει νά συνεισφέρει κάτι κρίσιμο στήν ἀπάντηση τοῦ ἐπιτακτικοῦ, τότε, ἐρωτήματος: πῶς μπορεῖ νά εἶναι κανεῖς ἐπαναστάτης μουσικός στήν ἐπαναστατημένη Ρωσία; Ἔτσι, μέσα ἀπό ποικίλες ἐντάσεις, ἀνθῆσε καί ἀναπτύχθηκε μία ἰδιότυπη «ρωσική πρωτοπορία» (καί στή μουσική), σέ ἕναν πάντοτε διακυβεύομενο καί ἀσταθῆ συμβιωτισμό μέ τό μπολσεβίικο ἐπαναστατικό ἐγχείρημα. Ἡ σχέση αὐτή καθόρισε μία ἐνεργή πρόσληψη τῆς δυτικῆς ἀβάν-γκάρντ, πού βρῆκε ἀνέλπιστα στήν ταραγμένη Ρωσία ἕνα πρόσφορο, ἀνήσυχο καί ἐνημερωμένο κοινό. Γιά παράδειγμα, ἡ ὄπερα *Βόιτσεκ* τοῦ Ἄλμπαν Μπέργκ, ἕνα ὀρόσημο τῆς δυτικῆς μουσικῆς πρωτοπορίας, ἀνέθηκε στό Λένινγκραντ τό 1927, δύο μόλις χρόνια μετά τήν παγκόσμια πρώτη της στό Βερολίνο, μπροστά σέ ἕνα διψασμένο ἀκροατήριο –ἀνάμεσά του καί ὁ νεαρός, ἀλλά ἤδη διάσημος ἐντός καί ἐκτός Σοβιετικῆς Ἐνωσης, Σοστακόβιτς. Ἀλλά καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ δυτική πρωτοπορία συναρπάζεται ἀπό τίς διεργασίες τῆς ρωσικῆς μουσικῆς (τίς ὁποῖες ἀντιπροσώπευαν κατά κύριο λόγο τὰ ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Σοστακόβιτς) καί ἀπό τὰ *πολιτικά* συμφραζόμενά τους, μιάς καί ἡ μουσική πρωτοπορία, ὁ μουσικός (καί ὄχι μόνον) μοντερνισμός στό πρῶτο μισό (τουλάχιστον) τοῦ αἰῶνα, ὑπῆρξε, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, σέ Ἀνατολή καί Δύση, οὐσιωδῶς *πολιτικός*.⁶

Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἦταν μία εὐτυχημένη ὥρα, μά ἦταν ἤδη ἀργά: τό νερό ἔτρεχε κιόλας ἀγριεμένο στό αὐλάκι τῆς ἱστορίας. Ἄς τό ἀφήσουμε νά μᾶς βγάλει στήν τρομερή χρονιά τοῦ 1936 (τί σοῦ εἶναι κι αὐτές οἱ χρονολογίες). Ἡ ὄπερα τοῦ ἴδιου τοῦ Σοστακόβιτς, *Ἡ λαίδη Μάκμπεθ τῆς ἐπαρχίας Μοτένσκ*, ἕνα ἄλλο ὀρόσημο, τραγικό αὐτή τή φορά, τῆς ρωσικῆς πρωτοποριακῆς μουσικῆς, παιζόταν ἤδη γιά καιρό, ὄχι μόνο στή Σοβιετική Ἐνωση ἀλλά καί στή Δύση, ὅταν «ξαφνικά» δημοσιεύεται στήν *Πράβντα* μία ἀπίθανη, βιτριολογική ἐπίθεση, μέ τίτλο «Χάος ἀντί γιά μουσική», πού κατηγοροῦσε τό ἔργο καί τόν συνθέτη του ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα γιά «ἀριστεριστική διαστρέβλωση» καί, βεβαίως, γιά «φορμαλισμό». Λέγεται ὅτι ἐμπνευ-

στής τοῦ κειμένου ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Στάλιν, πού λίγες μέρες πρῖν εἶχε παρακολουθήσει τήν παράσταση, τό σίγουρο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ζυγισμένη αὐτή ἄνωθεν παρέμβαση, στοχεύοντας τόν κορυφαῖο ἤδη «σοβιετικό» συνθέτη, σηματοδότησε τήν ἐπικράτηση τοῦ σταλινικοῦ τρόμου σέ ὀλόκληρη τή ρωσική μουσική καί τό τέλος τῆς ἐπαναστατικῆς (μέ κάθε ἔννοια) περιόδου της. Ἡ μουσική ὄφειλε πλέον νά εἶναι κρατική, «πατριωτική», καθεστωτική.

Ἀπό τότε, καί τουλάχιστον γιά ὀλόκληρη τήν περίοδο τοῦ σταλινισμοῦ, ὁ Σοστακόβιτς ἐπιδόθηκε ἀναγκαστικά στήν ἐντρομη καί ἐπισφαλῆ διαπραγμάτευση μίας διπλῆς ὀμηρίας, στήν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ: ἀπό τή μία πλευρά, ὑπῆρξε πράγματι ὀμηρος τοῦ καθεστώτος, μέ ἐπικρεμάμενη τή δαμόκλειο σπάθη τῆς ἀποκήρυξής του (πού τότε σχεδόν ἰσοδυναμοῦσε μέ ἐκτέλεση, τήν τύχη πολλῶν ὀμοτέχνων του), ἀλλά, καί ἀπό τήν ἄλλη, τό σοβιετικό καθεστῶς ὑπῆρξε ἐπίσης κατά κάποιον τρόπο ὀμηρος τοῦ Σοστακόβιτς: μία ἀποκήρυξη καί, πολύ περισσότερο, μία ἐκτέλεσή του θά εἶχε, γιά τούς λόγους πού προαναφέρθηκαν, σημαντικές δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιά τή Σοβιετική Ἐνωση στόν διεθνή συσχετισμό. Μέ δύο λόγια, ὁ Σοστακόβιτς δέν σταμάτησε ἔκτοτε νά διαπραγματεύεται τούς ὄρους τῆς ἐπιβίωσής του. Πρὸς τοῦτο, χρειάστηκε νά ὑποστειλεῖ πολλές ἀπό τίς σημαίες του, νά βάλει ὅσο νερό χρειαζόταν στό κρασί του. Ἀπό τότε οἱ συμφωνίες του (κυρίως αὐτές, ἐξαιτίας τοῦ προφανοῦς δημόσιου χαρακτήρα του εἶδους)⁷ «κρατικοποιήθηκαν», ἐντάχθηκαν στό ὄλο τελετουργικό τῆς ἐπίσημης σοβιετικῆς μουσικῆς κουλτούρας, φροντίζοντας νά ἀποσπάσουν τήν ἐγκριση τῆς κυρίαρχης «κομματικῆς» αἰσθητικῆς. Ὅλα δείχνουν ὅτι δέν μποροῦσε πιά, τουλάχιστον δημόσια, νά γράφει τή δική του μουσική, ὅτι γιά νά ἐπιβιώσει χρειά-

6. Τήν ἰδέα αὐτή, ἡ πραγμάτευση τῆς ὁποίας διαφεύγει τῶν ὀρίων τοῦ παρόντος, τήν ὀφείλω στήν εἰσήγηση τοῦ Χάρη Ξανθοῦδάκη, στό στρογγυλό τραπέζι μέ τό ὅποιο παρουσιάστηκε ὁ κύκλος ἐκδηλώσεων τῆς Ὀρχήστρας τῶν Χρωμάτων. Ἄς ἐπαναλάβω ὅτι ἡ συζήτηση αὐτή, στό σύνολό της, ἦταν ἐξαιρετικά γόνιμη ἐπειδή, μεταξύ πολλῶν ἄλλων λόγων, δέν ὑπέκυψε –τό ἀντίθετο μάλιστα– στά κυρίαρχα στερεότυπα γύρω ἀπό τή σχέση μουσικῆς πρωτοπορίας καί «ὀλοκληρωτισμοῦ».

7. Ἡ διχοτομία ἀνάμεσα στή δημόσια πλευρά τῆς μουσικῆς δημιουργίας τοῦ συνθέτη, ἐπιρρηπῆς στίς πιέσεις καί στόν συμβιβασμό, τήν ὁποία ἀντιπροσώπευαν κατά κύριο λόγο οἱ συμφωνίες του καί τήν περισσότερο προσωπική καί ἀδέσμευτη ἰδιωτική της πλευρά, μέ παραδειγματικά ἔργα τὰ κουαρτέτα ἐγχόρδων, τήν ὁποία ὁ ἴδιος φρόντιζε γιά εὐνόητους λόγους νά κρατᾶ μυστική, ἀπό τήν ἄλλη, ἀποτελεῖ ἕνα ἄκρως διαδεδομένο ἐρμηνευτικό σχῆμα. Τό σχῆμα δέν εἶναι τελείως ἀβάσιμο, καί ἰσχύει ἐξᾴλλον σχεδόν γιά ὅλους τους συνθέτες ἀδυνατεῖ, ὡστόσο, νά ἐξηγηθεῖ τόν κοινό τόνο καί ψυχισμό πού διαπερνᾶ συχνά καί τίς δύο κατηγορίες ἔργων.

στηκε να γράφει μιά μουσική που δεν ήθελε, να γράφει τή μουσική που έπρεπε, να υπηρετεί τήν κρατική νόρμα —τό μουσικό ανάλογο, θά έλεγε κανείς, τής δοξολογικής σοσιαλρεαλιστικής ζωγραφικής και γλυπτικής. Ο Σοστακόβιτς μοιάζει να πλήρωσε τήν επιβίωσή του με τή μουσική *αυτοκτονία* του —ώς εάν ή πιστολιά του Μαγιακόβσκι να πήρε στή μουσική κάτι από τόν κούφιο όρειχάλκινο αντίλαλο τών σταλινικών μνημείων.

Οι εκπλήξεις αρχίζουν περίπου από εδώ. Αυτό που χαλάει όλη τή μανέστρα είναι τό ένοχλητικό γεγονός ότι οι συμφωνίες αυτές απέχουν πολύ από τό να είναι άπλές προπαγανδιστικές φανφάρες. Αντιθέτως, αντιπροσωπεύουν μερικά από τά πλέον ιδιότυπα και συναρπαστικά μουσικά γεγονότα του 20ού αιώνα. Όπως θά προσπαθήσω να υποδείξω, άποτυπώνουν τήν ιδιοφυή συνθετική στρατηγική του Σοστακόβιτς γι'ατή *σωτηρία* του, που είναι ταυτόχρονα σωτηρία και δική του και τής μουσικής του. Γνωρίζω ότι εδώ τά «επιχειρήματα» κουτσαίνουν αναπόφευκτα, και κάθε συναφής ισχυρισμός είναι ευάλωτος στήν ύποψία αυθαιρεσίας. Πρόκειται γιά μουσική: δεν υπάρχουν «προκειμένες» εδώ, και καμία κειμενική ύποστήριξη δεν μπορεί να παρασχεθεί. Εάν ήμουν μουσικός, ίσως να μπορούσα να στηρίξω τήν άποψή μου με μία έρμηνεία, μουσική έρμηνεία τών έργων. Είμαι όμως ένα άπλός άκροατής, και τό μόνο που μπορώ να κάνω είναι να στήσω αυτί, να προσπαθήσω να ακούσω τόν ψυχισμό που άποπνέει αυτή ή *μουσική* και να προσπαθήσω μετά, στο τό έτερογενές πεδίο του λόγου, να πω ό,τι καταλαβαίνω.

Λέω, λοιπόν, ότι ή τρέχουσα κατανόηση του Σοστακόβιτς, ή όποια διέπει και διαπερνά τήν τρέχουσα μουσική έρμηνεία του, είναι σε θέση να συλλάβει μία μόνο «στιγμή» αυτού του ψυχισμού, στιγμή επιμέρους και επικαθοριζόμενη, τήν όποία όμως παραμορφώνει καιρία, στο μέτρο ακριβώς που τήν άπομονώνει από τίς συνάφειές της, στή βάση του ίσοπεδωτικού ιδεολογήματος περί ολοκληρωτισμού. Και ή «στιγμή» αυτή έχει να κάνει πράγματι με τήν πεισιμαμένη ύπόγεια αντίστασή του στήν εξαναγκασμένη μουσική άutoχειρία του και στήν κατάσταση που του τήν έπέβαλλε, τό δικό του «και όμως...», στάση που συνεπαγόταν φυσικά ένα ριψοκίνδυνο κρυφτούλι με τήν επίσημη τρομοκρατική αισθητική ιδεολογία. Ο μόνος τρόπος που μπορούσε να τή διεκπεραιώσει ήταν να βάλει λαθραία στή μουσική του συστατικά που δεν προβλέπονταν από τήν κρατική συνταγή. Προς τούτο, ο Σοστακόβιτς χρειάστηκε να γίνει, πράγματι, μάστορας του υπαινιγμού και τής άμφισημίας, όπως πολλοί από τούς πλέον έκλεκτούς προκατόχους του. Έτσι, γιά παράδειγμα, βρίσκει χώρο να ακουστεί κάποτε μία αναπάντεχη και άνεξήγητη σκοτεινιά, μία θλίψη και μία άγωνία, που μοιάζουν αίφνης να λεκιαζουν τή μονολιθική αισιοδοξία που πολλοί (πάρα πολλοί) θά περιέμεναν από αυτά τά έργα. Άλλοτε πάλι παρειοάγει ένα

στοιχείο έπιπολαιότητας, μία κάποια «ανάρμωση» έλαφρότητα ή ασύγγνωστη άνεμελιά, μία συγκαλυμμένη αλλά πάντα ριψοκίνδυνη, άπειθαρχη αυθάδεια, που μοιάζει να ένώνεται χημικά με τή θετικότητα τής μουσικής, ενώ ταυτόχρονα τήν άψηφά: θά έλεγε κανείς, ότι ο Σοστακόβιτς προσπαθεί να ξανακερδίσει τή μουσική του, ύπονομεύοντάς την. Άς ακούσουμε, π.χ., τό πρώτο μέρος τής 9ης Συμφωνίας του, που θά έπρεπε να είναι ένας νικηφόρος πανηγυρισμός γιά τό τέλος του πολέμου: αντί γιά παιάνες, μία παιχνιδιάρικη ή περιπαιχτική μελωδία στά φλάουτα, σαν τόν σκοπό που σφυρίζει άνέμελα ένας μοναχικός διαβάτης μέσα στή νύχτα, πάντα επικίνδυνος και ύποπτος, όπως ο τρελός του Άναγνωστάκη... Κάποιες στιγμές, ο αυτοσαρκασμός αυτός φτάνει σε έπίπεδα παροξυσμού, ένα γκροτέσκο που κορυφώνεται στο έφιαλτικό, ένας ύστερικός κλαυσίγελας, που συμπυκνώνει τήν κατάθλιψη και τή σχιζοφρένεια τής ζωής στον σταλινικό ζόφο. Βρισκόμαστε πιά πολύ κοντά στον Μάλερ, τόν όποιο ο Σοστακόβιτς είχε αγαπήσει και μελετήσει πολύ. Άλλοτε πάλι κατορθώνει να συντονίζεται συνενοχικά με τό άκροατήριό του, σε κάποια κρυφή συχνότητα, και να γίνεται δραματικά συγκεκριμένος: στις ίδιες σελίδες που μνημονεύει τήν εξέγερση του 1905, γιά παράδειγμα, κατορθώνει να υπαινίσσεται και τή σοβιετική εισβολή στήν Ούγγαρία, πράγμα που δεν ξέφυγε από όσους παρακολούθησαν, τόν Οκτώβρη του 1957, τήν πρεμιέρα τής 11ης Συμφωνίας του, άφιερωμένης στο «έτος 1905»: όπως διηγείται ένας από αυτούς, «... δεν ακούγαμε μόνο τήν τσαρική άστυνομία να άνοίγει πύρ στο πλήθος μπροστά από τά Χειμερινά Άνάκτορα, αλλά και τά σοβιετικά τάνκς να μουγκρίζουν στους δρόμους τής Βουδαπέστης. Και αυτό ήταν σαφές γιά όσους είχαν αυτιά να ακούσουν».

Άπό αυτήν τήν πολυσημία, ή άνιστόρητη τρέχουσα αντίληψη γιά τόν Σοστακόβιτς και τή μουσική του κρατά μόνον μία πολύ φτηνή φλούδα, αυτήν που χωρά στο εύτακτο σχήμα μίας «όμορφης», καθαρής αντίθεσης ανάμεσα στον έν γενει ολοκληρωτισμό, έκφανση του όποιου θά άποτελούσε τό σοβιετικό καθεστώς, και στήν έν γενει άτομικότητα, προνομιακή έκφανση τής όποίας θά άποτελούσε ή καλλιτεχνική δημιουργία. Η αντίθεση αυτή θά μεταγραφόταν, λοιπόν, στο πλαίσιο τής μουσικής του Σοστακόβιτς, στήν αντίθεση ανάμεσα στον επιβεβλημένο έξουσιαστικό, στομφώδη, μουσικό λόγο και στήν έλεύθερη ύπονομευτική άνατροπή του, ανάμεσα στήν έμφατική δοξολογία του σοβιετικού καθεστώτος και τήν ύπόρρητη καταγγελία του —άντίθεση έν τέλει «έξωτερική», άδιαμεσολάβητη, συγκεκριμένη μόνο από τήν άλχημική μαεστρία του συνθέτη, που μόρεσε να βρει τή φόρμουλα του άπίθανου κράματος αυτών τών έκρηκτικών ύλικών, έτσι, ώστε οι κρατικοί ιδεολόγοι, μήν μπορώντας να τά ξεδιαλύνουν, να είναι ύποχρεωμένοι να τά άγοράσουν πακέτο.

Πόσο όμως αυτή ή προσέγγιση σώζει τελικά σήμερα τή μουσική του Σοστακόβιτς; Εάν πράγματι αυτή ή

έρμηνεία εξαντλούσε τούτα τὰ ἔργα, δέν θά ἦμασταν καί ἐμεῖς σήμερα ὑποχρεωμένοι νά ἀγοράσουμε πακέτο αὐτό τό ἀξεδιάλυτο κράμα; Καί τότε τί θά κάναμε μέ ἐκείνη τήν ἄλλη ὄψη τῶν συμφωνιῶν του, τήν «καθεστωτική», τήν «προπαγανδιστική», τήν «ιδεολογική»; Τί θά ἦταν σήμερα αὐτή ἡ πλευρά τῆς μουσικῆς του, στή βάση πάντα τῆς ἴδιας ἐρμηνείας, ἐάν ὄχι κούφιος, πομπώδης σάλαγος, «χαλκός ἠχῶν καί κύμβαλον ἀλλαλάζον»; Πῶς νά χωνέψουμε σήμερα τή Συμφωνία τοῦ Λένινγκραντ, ἄς ποῦμε, τή Συμφωνία γιά τό «ἔτος 1905» ἢ γιά τό «ἔτος 1917»; Δέν θά εἴχαμε σήμερα νά χειρουργήσουμε, νά διαλύσουμε, νά «ἀποδομήσουμε» αὐτά τὰ ἔργα; Καί πόσο θά μᾶς ἀφοροῦσαν πραγματικά αὐτές οἱ συμφωνίες, ἐάν ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιά πράξεις ἰδεολογικοῦ σαμποτάζ; Αὐτό δέν θά τίς καταδίκαζε σέ ἀπλά ντοκουμέντα μίας ἐποχῆς καί μίας ξεχωριστῆς περίπτωσης, κατάλληλα μόνο γιά μελέτη ἀπό μουσικολόγους, ἱστορικούς τῆς τέχνης ἢ μεταμοντέρνους ειδικούς τῶν *cultural studies*: Δέν θά τίς καταδίκαζε, στήν καλύτερη περίπτωση, στή μοίρα τῶν ἐνδείξεων μίας μουσικῆς πού δέν γράφτηκε καί ἐνός συνθέτη πού δέν ὑπῆρξε, τῆς μουσικῆς καί τοῦ συνθέτη πού θά μποροῦσαν νά ἔχουν ὑπάρξει ἐάν τούς τό ἐπέτρεπε ἡ ἱστορία; Πῶς γίνεται νά μᾶς ἀρέσουν αὐτές οἱ συμφωνίες; Καί πῶς νά ὑπάρξουν, πράγματι, αὐθεντικές μουσικές ἐρμηνείες τους, ἐρμηνείες αὐτῶν τῶν ἔργων ὡς μουσικῶν ἔργων;

Νά λοιπόν πού δέν ξεφεύγουμε εὐκόλα ἀπό τήν περίπτωση Σοστακόβιτς. Νά πού ἡ ἀπορία καί ἡ ἀμηχανία παραμένουν, ἀπαράκαμπτες, ὀχληρές. Τί εἶναι τελικά ὁ Σοστακόβιτς; Εἶναι μεγάλος συνθέτης καί, ἐάν ναι, πῶς; Γιατί παίζεται, ἠχογραφεῖται, ἀκούγεται ἀκόμα;

Προσπαθώντας νά ψηλαφήσουμε αὐτό τό ἐρώτημα, προσπαθώντας νά ἀνασύρουμε τήν ἐρμηνευτική στάση πού ἀκόμα στεροῦνται αὐτά τὰ ἔργα, ἄς ξαναγυρίσουμε στό καθοριστικό ἐπεισόδιο τοῦ '36. Τήν ἐπομένη κιόλας τῆς εἰσαγγελικῆς κομματικῆς παρέμβασης, ὁ Σοστακόβιτς ἀποσύρει πανικόβλητος τήν 4η Συμφωνία του, τίς παραμονές τῆς πρεμιέρας της, καί ρίχνεται στή σύνθεση τῆς ἐπόμενης συμφωνίας του, τῆς 5ης, πού θεωρήθηκε ὡς ἡ δημόσια διακήρυξη τῆς συμμόρφωσής του μέ τίς κρατικές ντιρεκτίβες,⁸ ἡ ἔμπρακτη ὁμολογία καί «αὐτοκριτική» του. Χρησιμοποιῶ ἐπιτηδες αὐτές τίς τόσο φορτισμένες λέξεις: θεωρῶ ὅτι δύσκολα θά καταλάβουμε τήν τύχη τοῦ Σοστακόβιτς καί τῆς μουσικῆς του ἐάν δέν δοῦμε αὐτό τό κομβικό ἐπεισόδιο ὡς μεταμφιεσμένη *δίκη*, μία ἀπό ἐκεῖνες τίς «δίκες τῆς Μόσχας» πού σηματοδότησαν τήν ἀναδίπλωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐγχειρήματος τήν ὁποία ὀνομάζουμε σταλινομό. Καί χρειάζεται νά βροῦμε τρόπο νά θεσοῦμε καί ἐδῶ, στό «σχετικά αὐτόνομο» πεδίο τῆς μουσικῆς, τό ἀντίστοιχο τοῦ ἐρωτήματος χωρῆς τό ὁποῖο θά μᾶς διαφεύγει πάντοτε μία οὐσιώδης ὄψη αὐτῶν τῶν δραματικῶν πολιτικῶν γεγονότων: γιατί οἱ μπολσεβίκοι ἠγέτες, ὅταν πλέον εἶχαν χάσει κάθε πο-

λιτική μάχη, ὅταν πλέον δέν εἶχαν καμιά ψευδαίσθηση γιά τήν προσωπική τους τύχη, ὅταν πλέον δέν εἶχαν (σχεδόν) τίποτα νά φοβηθοῦν, δέν ἀπέφυγαν τήν τελευταία πράξη τοῦ δράματος, τήν ἀποδοχή τοῦ χαλκευμένου κατηγορητηρίου, τήν τόσο ταπεινωτική ὁμολογία καί αὐτοκριτική; Γιατί ἀποποιήθηκαν τήν ὕστατη καί ἀναπαλλοτρίωτη κίνηση ἠθικῆς δικαίωσης; Δέν ἀρκοῦν ἐδῶ, ὡς ἐξηγητικά ἐργαλεῖα, οἱ ποικίλες ὁμηρεῖες, οὔτε οἱ ἐκλεπτυσμένες «ψυχολογικές» τεχνικές τῶν συντρόφων ἀνακριτῶν: τό ὄλο γεγονός παραμένει ἀσύλληπτο ἐάν δέν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι ἡ σοβιετική ἐξουσία, αὐτή ἡ ἱστορική παραμόρφωση τῆς «ἐξουσίας τῶν σοβιέτ», ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι *δική τους ὑπόθεση*, τήν ὁποία θεωροῦσαν ὅτι ὑπερασπίζονταν μέ τήν πλέον τραγική καί ὀλοκληρωτική αὐτοθυσία τους. Μέ δύο λόγια, ἀκόμα καί σέ αὐτά τὰ γεγονότα, πού θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἐγγράφονται στόν σπερματικό πυρήνα τοῦ σταλινομοῦ, τό ἀποφασιστικό διακύβευμα ὑπῆρξε ἡ *ὑπεράσπιση τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ»*. Ἡ σιωπή αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, πίσω ἀπό τήν ἐκφορά τῆς ὑπαγορευμένης «ὁμολογίας» τους, καθορίστηκε ἐν πολλοῖς ἀπό τό μέλημά τους νά μὴν ὑπονομεύσουν πολιτικά, ἰδεολογικά καί ἠθικά τή νικηφόρα ἐπανάστασή τους, νά μὴν δώσουν ἀποφασιστικά ὄπλα στόν ἀντίπαλο, νά μὴν πλήξουν καιρία τήν σοβιετική ἡγεσία, στήν ὁποία συμμετείχαν μέχρι πρόσφατα.⁹ Καί ἡ σιωπή αὐτή ἰσοδυναμοῦσε μέ ἠθική αὐτοκτονία, τήν ὀλοκληρωτική ἦττα, συνθήκη δυνατότητας τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ νίκη τοῦ ἐγχειρήματός τους. Δέν γνωρίζω ἄλλη περίπτωση ἐνεργούς συμμετοχῆς στήν ἱστορία πού νά ὀδηγήθηκε, δυνάμει τῆς ἀδυσώπητης πρὸς ἑαυτὸν συνέπειάς της, σέ μιά τέτοια ἀπόλυτη τραγωδία. Ὁ Πλουμπίδης, τουλάχιστον, εἶχε τήν εὐχέρεια (μαῦρη εὐχέρεια, βέβαια...) νά κρατήσει στή δίκη του

8. «Ἡ δημιουργική ἀπάντηση ἐνός Σοβιετικοῦ καλλιτέχνη στή δικαιολογημένη κριτική», ἦταν ἡ ἐπίσημη διατύπωση, στό κυρίαρχο κομματικό-κρατικό ἴδιωμα.

9. Ἐπικαλοῦμαι ἐδῶ τή μαρτυρία τοῦ Ἀριστείδη Μπαλτᾶ ἀπό μία δημόσια ἐκδήλωση μέ ὁμιλήτρια τή χήρα Μπουχάριν στό Πανεπιστήμιο τοῦ Πρίνστον(!). Ἐκεῖ, στή σχετική ἐρώτηση πού ὁ ἴδιος τῆς ὑπέβαλλε, ἡ Μπουχάρινα, ὕστερα ἀπό κάποια ἀμφιταλάντευση (πόσο δύσκολο εἶναι ἀκόμα...), βεβαίωσε ὅτι στή στάση τοῦ Μπουχάριν πρυτάνευσε ἡ σκέψη ὅτι ἡ ἀπόρριψη τοῦ κατηγορητηρίου –τό ὁποῖον, σημειωτέον, ἤθελε τόν Μπουχάριν *ἀνεκαθεν* πρῶκτορα τῶν ἰμπεριαλιστικῶν δυνάμεων– δηλαδή, ἡ ἀποκάλυψη, σέ παγκόσμιο ἀκροατήριον, τῆς σταλινικῆς σκευωρίας, θά ἐπέφερε βαρῦτατο ἠθικό τραῦμα στήν ἐπαναστατική αἴγλη τῆς σοβιετικῆς ἡγεσίας. Ἡ μόνιμη ὑπεράσπιση τήν ὁποία ἐπέτρεψε στόν ἑαυτό του ἦταν, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τῆς ἴδιας, μία ἐπιστολή του «πρὸς τοὺς μπολσεβίκους τοῦ μέλλοντος», τήν ὁποία τῆς ζήτησε νά *ἀπομνημονεύσει*, τίς παραμονές τῆς ἐκτέλεσής του, γιά νά τήν παραδώσει στους ἀποδέκτες της, ὅταν οἱ καιροὶ θά τό ἐπέτρεπαν...

τό κόκκινο γαρύφαλλο του Μπελογιάννη, πού τόσο του τό άρνήθηκαν, νά επιβεβαιώσει «μέσα στην τρομερή έρημία του πλήθους» την έμμονή του και την έπιμονή του και έτσι νά μήν πάει όλοτέλα γυμνός στον πλέον όλοκληρωτικό θάνατο, άκριβώς επειδή ό βασιλικός έπίτροπος δέν ταυτιζόταν μέ τους άκόμα πιο άνελέητους κομματικούς έπιτρόπους.

Δέν σκοπεύω νά μπώ εδώ σε βαθιά ιστορικά νερά, ούτε νά καταφύγω σε αυθαίρετες και άκοπες άναλογίες. Ό Σοστακόβιτς δέν ήταν πολιτικός μέ τή στενή έννοια, δέν ανήκε στην ιστορική ήγεσία των μπολσεβίκων, δέν χρειάστηκε λοιπόν νά διώσει αυτήν την τραγωδία γυμνά και άπροκάλυπτα, δέν την ενέγραψε στην ζωή του κυριολεκτικά και όλογράφως. Από την άλλη μεριά, ώστόσο, άκριβώς επειδή ήταν μουσικός, και επειδή ήταν ό μουσικός πού ήταν, είχε τή δυνατότητα, μέ τον έμμεσο και ύπαινικτικό τρόπο του μέσου του, νά κάνει ό,τι δέν μπόρεσε ό Μπουχάριν, φέρ' ειπείν: νά υπερασπιστεί τον έαυτό του, νά άντιμλήσει, νά άρνηθεί. Πιο σωστά: του επέτρεψε νά συναρθρώσει την άρνησή του (πού ήταν παράλληλα άρνηση ενός παρόντος και μίας κατάστασης, δηλαδή ενός καθεστώτος, μέ την πληρέστερη έννοια) μαζί μέ την κατάφασή του. Ό ιδιάζων λόγος τής μουσικής, μέ τό άνεξάντλητο βάθος των δυνατών συνδηλώσεων του, μέ την «συμπύκνωση» και τή «μετατόπιση» πού του προσιδιάζουν και τον φέρνουν όσο κοντύτερα γίνεται στον τρόπο τής όνειρικής επεξεργασίας, του επέτρεψε νά δεξιωθεί αυτό πού θά ήταν άντιφατικό για τους διαθέσιμους στην συγκυρία λόγους: την καταγγελία και την άλληλεγγύη μέ αυτό πού καταγγέλεται, την άντίσταση και τή μετοχή, την άρνηση και την κατάφαση σε ό,τι συντρίβει και άλέθει. Έδώ έγκαιρα, κατά βάσι, ή άνεπάρκεια τής τρέχουσας έρμηνευτικής του Σοστακόβιτς: στο γεγονός ότι άνάμεσα στην «καθεστωτική» και την «άντιστασιακή» πλευρά τής μουσικής του δέν ύπάρχει ή εύπεπτη, καθαρή, έξωτερική και άδιαμεσολάβητη άντίθεση, πού ρητά ή ύπόρητα περιγράφουν οι κάθε λογής μουσικοί σχολιογράφοι, αλλά μία πολύ πιο πλούσια, πολυσύνθετη, διαμεσολαβημένη, έσωτερική και έσωτερικευμένη άντίφαση (χωρίς ώστόσο την εύτυχή κάθαρση μίας έγελιανής υπέρβασης...). Και γι' αυτόν άκριβώς τον λόγο, ή έρμηνευτική αυτή άπλοποιεί και άδικει κατάφωρα τή μουσική του συνθέτη: γιατί είναι κουφή στην ιδιοφυή μουσική διαλεκτική του.

Αυτό είναι και ένα από τά πολυτιμότερα μαθήματα του Σοστακόβιτς, μία άνεκτίμητη συνεισφορά στην αυτογνωσία όσων έξακολουθούσαν (και έξακολουθούν) νά διατηρούν τις άναφορές τους στο κομμουνιστικό κίνημα: ή μουσική στάση του ύποδεικνύει ότι, ως μή μετράμε τά λόγια μας, ό σταλινισμός, τό σοβιετικό έκτρωμα γενικότερα, ήταν και είναι, τό δικό τους, τό δικό μας έκτρωμα. Άκόμα γενικότερα, ή μουσική του Σοστακόβιτς δίνει ένα άναπάντεχο έρεισμα σε όσους άριστερους άρνούνται νά κλειστούν στον όρίζοντα πού όρίζουν οι δύο κυρίαρχες σήμερα, λογικώς άμυγείς,

στάσεις: από τή μία μεριά, αυτή πού ισχυρίζεται ότι ό σταλινισμός, ή ό «ύπαρκτός» γενικότερα, συνιστά τήν ουσία ή την άλήθεια του κομμουνισμού (όποτε, διαλέγουμε και παίρνουμε: είτε τον κρατάμε χωρίς δεύτερη κουβέντα, είτε τον άπορρίπτουμε συλλήβδην) και, από την άλλη, εκείνη πού άποποιείται την ευθύνη του σταλινισμού, ως τό ριζικά άλλο τής δικής μας άριστεροσύνης, όποτε και δέν μας άφορά, δέν έχουμε νά δώσουμε κανένα λόγο γι' αυτόν,¹⁰ παρά μόνο ψάχνουμε νά έντοπίσουμε κάπου τό σημείο τής ρήξης, εκεί πού στράβωσε τό πράγμα, για νά αναβαπτισθούμε άθώοι στην καθαρότητα των πηγών. Είναι έξαιρετικά δύσκολο, σήμερα όπως και τότε, νά αναλάβεις αυτήν την ευθύνη, νά την πεις νά την γράψεις, τό νιώθω στην ίδια τή δυσκολία τούτων των γραμμών: μεταξύ άλλων, είναι και ή δυσκολία νά βρεις τον σωστό τόνο, γι' αυτό και ένας σπουδαίος μουσικός βρίσκεται εδώ στο στοιχείο του.

Ό τόνος αυτός είναι ό τόνος τής τραγωδίας. Μέ τή μουσική του στάση, ό Σοστακόβιτς αξιώθηκε νά δεξιωθεί, όπως τής έπρεπε, την κομμουνιστική τραγωδία στην όλότητά της, δυνάμει τής μαγικής δυνατότητας τής μουσικής νά λέει τό άφατο. Και άκριβώς εδώ έγκαιρα ή μεγαλοσύνη του Σοστακόβιτς: στο γεγονός ότι μπόρεσε μέ τή «μουσική ποιητική» του, νά δώσει φωνή σε τούτο τό άναγκαστικά δουλό τότε δράμα, στην συντριπτική πολυεπίπεδη άντίφαση των ήττημένων νικητών επαναστατών. Αυτό είναι πού έμψυχώνει —στοιχειώνει και μαζί δίνει ζωή, μέ μία λέξη σώζει— τή μουσική του Σοστακόβιτς, και κατά έναν προνομιακό τρόπο, τις συμφωνίες του (άρχης γενομένης από την ίδια την 5η Συμφωνία). Από τούτο τό ύπόγειο ποτάμι αρδεύεται ή ήχητική ύλη αυτών των έργων, από αυτήν τή φλέβα άντλοών τον ψυχισμό τους, τή συγκινησιακή ύγρασία τους, εκείνη την άκαταμάχητη γνησιότητα, την άμεσότητα και την ειλικρίνεια πού τις διαποτίζουν. Και αυτό είναι πού κατατάσσει επάξια αυτές τις

10. «Δέν έπεσε πάνω στα δικά μας κεφάλια τό Τείχος», έλεγε την έπομένη τής κατάρρευσης ένα ιστορικό στέλεχος τής εγχώριας ανανεωτικής Άριστεράς, ύπονοώντας ότι «εμείς» είχαμε έγκαίρως (πόσο έγκαίρως άραγε;) διαχωρίσει τή θέση μας.

11. Πώς άλλιώς νά κατανοήσουμε, για νά αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα, την κίνηση του συνθέτη νά επιλέξει, ως πρωτογενές μουσικό ύλικό τής 11ης Συμφωνίας του (άφιερωμένης στο «έτος 1905», αλλά γραμμένης την έπαύριο τής σοβιετικής εισβολής στην Ούγγαρία), μερικά από εκείνα τά τόσο βαθιά βιωμένα ρώσικα λαϊκά τραγούδια, πού ή ιστορία έχει μετουσιώσει σε παγκόσμια επαναστατικά (κάποια από αυτά και σε «άντάρτικα», στα καθ' ήμεις), νά συνυφάνει την «καθεστωτική» στιγμή τής κατάφασής στο προνομιακό παρελθόν του σοβιετικού κομμουνισμού μέ την «άντικαθεστωτική» της έλεγείας για την καταστολή τής ούγγρικής έξέγερσης, χρησιμοποιώντας ως κοινά νήματα αυτά τά μουσικά θραύσματα συλλογικής

συμφωνίες στην καλύτερη παράδοση του είδους, ή όποια αξιώνει, ήδη από τον Ύστερο Μότσαρτ και τουλάχιστον μέχρι τον Μάλερ, από κάθε συμφωνία να είναι ένας πλήρης κόσμος και ένα αυθεντικό «δράμα», και την ακρόασή της, μία δημόσια τελετουργία, μία πολιτική μεθεκτική εμπειρία, «δι' ἐλέους και φόβου περιίνουσα...». Υπό αυτό ακριβώς τό πρίσμα, ο Σοστακόβιτς είναι ένας (ο τελευταίος ίσως;) μεγάλος συμφωνιστής.

Εάν, λοιπόν, οι συμφωνίες του Σοστακόβιτς δέν είναι ούτε απλώς ή δοξολογία του κομμουνισμού, ούτε απλώς ή υπόρρητη καταγγελία του, εάν είναι και τά δύο μαζί, ή άμφισμη συγχώνευσή τους, και συνάμα *συγκλονιστικά μουσικά έργα*, είναι επειδή είναι κάτι πολύ περισσότερο: είναι τό γιγαντιαίο συμφωνικό ποίημα της ιστορικής τραγωδίας του σοβιετικού κομμουνισμού, «ἄσμα ήρωϊκό και πένθιμο» για τό μεγαλείο και την άθλιότητά του, έπος και έλεγεία και λίβελος και σπαρακτικός σαρκασμός για τούτη την παράτολμη έφοδο στους ουρανούς, για τούτον τον θανάσιμο έφιάλη, για τούτο τό έκτροματικό θέατρο του παραλόγου, που όμως είναι «ο δικός μας ο μπερντές»¹¹ —και μαζί τό τραγούδι της χαμένης ζωής, θυμωμένο, μπουρλέσκο, πεισιωμένο, λυπημένο, περήφανο. Αυτό, ισχυρίζομαι, είναι τό πραγματικό συγκινησιακό φορτίο που παραδίδουν αυτές οι συμφωνίες, αυτό είναι που τις καθιστά όδυνηρά συγκινητικά έργα. Και αυτό είναι που τις σώζει από τή μοίρα των σταλινικών μνημείων και τις αναδεικνύει, αντιθέτως, σε αυθεντικά *μνημεία*

μνήμης, αυτές τις ψηφίδες της επαναστατικής μυθολογίας, ανακαλώντας τό ανεξάντλητο συμβολικό δυναμικό τους, την ικανότητά τους να μιλούν ακόμα, να φέρουν όλον τον σημασιολογικό φόρτο τους, όλες τις στρώσεις των ιστορικών νοηματοδοτήσεών τους; Πώς μπορεί να μήν αντίληφθούμε ότι ή άρνηση του παρόντος που ενέχεται εδώ, αυτή ή διαπεραστική νοσταλγία για ένα άλλο παρόν, άρθρωμένη στη μητρική μουσική γλώσσα της επανάστασης, είναι ταυτόχρονα και ή νοσταλγία για ένα διαφορετικό μέλλον του επαναστατικού παρελθόντος; Και πώς άλλως να ακούσουμε τό τρίτο μέρος, ειδικότερα (με την σπαρακτική άμφισμία του: *In Memoriam*), όπου, μετά την κορύφωση, αφού καταλαγιάσει ξαφνικά ο άχος της εξέγερσης και της καταστολής, αναδύεται, στην αρχή ψιθυριστά, σαν ανατριχίλα, με όλη τή λειτουργικότητά του ξανανιωμένη, τό θρυλικό επαναστατικό ρέκχιεμ: «έπέσατε θύματα...», και όπου ή μουσική επεξεργασία, στη συνέχεια, μετασηματίζει ανένανς αυτό τό απλό όσο και συγκλονιστικό τραγούδι, τό αλλοιώνει βαθμιαία, τό επαναφέρει διαρκώς, παραμορφωμένο αλλά αναγνωρίσιμο, ίδιο και άλλο, ταυτόν και έτερον, με όλο και περισσότερη ένταση και άγωνία, ώσπου φτάνει στον τόσο γνώριμο και χαρακτηριστικό παραληρηματικό, καλειδοσκοπικό στροβιλισμό... Βεβαίως και χρειάζεται να έχει κανείς αυτιά για να ακούσει: να ακούσει ότι πρόκειται για τή δική μας τραγωδία, τώρα όπως και τότε, την τραγωδία τόσων επαναστάσεων, δηλαδή, απλώς, την τραγωδία της επανάστασης.

του *σταλινισμού* —ή, όπως είχε πει εύστοχα ο Ροστρόπόβιτς, στη «μυστική ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης».

Ο Σοστακόβιτς αναδεικνύεται έτσι σε μία μοναδική περίπτωση, όπου ή έπαρκής πρόσληψη, κατανόηση και έρμηνεία ενός σημαντικού έργου συναρθρώνεται με ένα διακεκαυμένο ιδεολογικό διακύβευμα: αυτό που άφορα την επίγνωση του ιστορικού γεγονότος του κομμουνισμού. Από την άλλη μεριά, ο Σοστακόβιτς συνιστά μία άπαρακάμπτη περίπτωση: είναι ένας συνθέτης που δέν μπορεί να άγνοηθεί, αλλά και ένας συνθέτης που δέν διευθετείται εύκολα από την τρέχουσα ιστορική και αισθητική ιδεολογία, ένας άνοικονόμητος συνθέτης, που δέν βολεύεται εύκολα με δύο λόγια, ο Σοστακόβιτς δυσλειτουργεί μέσα στον μουσικό κανόνα: δέν ξέρουμε τί να τον κάνουμε. Όσο ο κομμουνισμός θά παραμένει μία μαύρη τρύπα στη συλλογική συνείδηση, όσο ή συλλογική μνήμη θά παραμένει άποκρυπτογράφητη, όσο τό σταλινικό τραύμα θά παραμένει τυφλό στο σώμα της ιστορίας, όσο αυτή ή τραγωδία θά μένει άνεξηλέωτη, θά είναι ναυρίς ακόμα για τον Σοστακόβιτς. Θά εξακολουθούμε να μήν μπορούμε να τον έρμηνεύσουμε.

Θυμάμαι τή φράση του Μανώλη Φουρτούνη, παλιού άγωνιστή του έλληνικού κομμουνιστικού κινήματος: «ξέρω —ήξερα από αρκετά ναυρίς— ότι εάν είχαμε νικήσει, θά ήμουν τώρα ή εκτελεσμένος ή καθεστωτικό κάθαρμα» —θά μπορούσε να είχε προσθέσει και την αυτοκτονία στις έναλλακτικές δυνατότητες. Η φράση αυτή —ή όποια, προσοχή, δέν εκπίπτει σε εκείνην την άγοραία σήμερα εκ των υστέρων άναγνώριση της αναγκαιότητας της ήττας— συνοψίζει βέβαια μία προφανή τραγωδία, την όποια όμως θά πρέπει να ψάξουμε στην ειδικότητά της, να βρούμε την αρχή που διέπει τό δίλημά της, που τό καθιστά άσφυκτικό. Και βρίσκω πώς ή κρυφή προκείμενη είναι εδώ ή άκραιά συνέπεια στην υπόθεση του κομμουνισμού, ή ίδια συνέπεια που καθόρισε τή στάση των έλλήνων κομμουνιστών στις συνθήκες της ήττας (στάση που συχνά συνοδευόταν με την πιο πάνω μικρή επίγνωση): αυτό που ύπονοείται είναι ότι μία από αυτές τις δύο μοίρες θά μπορούσε να έχει ως κομμουνιστής, ότι μόνον έτσι θά μπορούσε να συμμεριστεί μέχρι τό τέλος τή μοίρα του επαναστατικού έγχειρήματος στο όποιο είχε στρατευθεί ή, για να τό πᾶμε και λίγο παραπέρα, ότι μόνο έτσι θά μπορούσε να *παραμείνει κομμουνιστής*. Γνωρίζω ότι μπαίνω εδώ σε ναρκοθετημένη περιοχή, πόσο μάλλον που αυτό δέν σημαίνει ότι όλοι όσοι εκτελέστηκαν ή αυτοκτόνησαν —για να μήν μιλήσουμε για τους καθεστωτικούς— τό έκαναν επειδή ήταν ή για να παραμείνουν κομμουνιστές. Ωστόσο, πιστεύω ότι αυτή είναι ή ειδοποιός διαφορά. Στους «όλοκληρωτισμούς», για παράδειγμα, τό «άτομο» έχει πολλές άλλες δυνατότητες: μπορεί κανείς, ως πούμε, να διαφύγει, να επιδιώσει όσο μπορεί άντιστεκόμενος (αυτό δά οι έλληνες κομ-

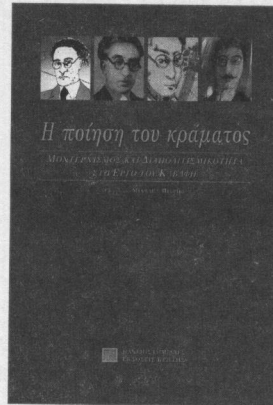
μουνιστές τό γνώριζαν πολύ καλά), ή νά χαμηλώσει μέχρι τή γή και νά επιβιώσει λαθραία (και αυτό ως μία αντίσταση, παθητική τούτη τή φορά, έκλαμβάνεται συχνά). Και είναι οίγουρο ότι πολλοί στη Σοβιετική Ένωση άκολουθήσαν κάποια άπό αυτές τίς στάσεις. Μπορεί άκόμα νά αναλάβει τήν ευθύνη του άγώνα του μέχρι τό εκτελεστικό άπόσπασμα (και αυτό επίσης τό γνώριζαν και τό άποδέχονταν οί έλληνες άγωνιστές), όμως αυτή είναι μία διαφορετική έκτέλεση, μία έκτέλεση πού δέν χτίζει άσφυκτικά τόν όρίζοντα —θά ήταν άστείο νά τό ίσχυριστεί κανείς για τούς έλληνες κομμουνιστές. Η έκτέλεση πού ενέχεται στην πιο πάνω φράση, ως σκέλος ενός συνθλιπτικού διλήμματος και μιās άλλης τάξεως τραγωδίας, ή έκτέλεση πού άφορά τούς νικητές κομμουνιστές, δέν είναι ή έκτέλεση του Μπελογιάννη (όλα όσα λέω σημαίνουν, άς τό τονίσω, πώς καθόλου δέν άρνούμαι ότι πολλοί άλλοι μπορεί νά αντιμετώπισαν τό σταλινικό άπόσπασμα μέ όλη τήν έσωτερική άκεραιότητα και τήν περηφάνεια ενός Μπελογιάννη), ούτε καν ή έκτέλεση του Πλουμπίδη, αλλά ή έκτέλεση του Μπουχάριν, ή πλέον συντριπτική έξόντωση. Άπό τήν άλλη πλευρά, είναι ή καθεστωποποίηση ενός κομμουνιστή επαναστάτη πού έχει εκείνες τίς συντριπτικές συμπαραδηλώσεις, οί οποίες κάνουν τήν είδοποιό διαφορά άπό τούς άπανταχού αριτίστες τής έξουσίας. Μέ δύο λόγια, τό έν λόγω δίλημμα, ως άφηρημένο, άποτελεί τόν όρίζοντα κάθε άγωνιστικής στράτευσης σε καταστάσεις πού θά μπορούσαν έστω νά όνομαστούν «όλοκληρωτισμοί» —μόνο πού ως τέτοιο δέν συνιστά δίλημμα, αλλά διεξοδα. Στά ιστορικά συμφραζόμενα του κομμουνιστικού κινήματος, ώστόσο, άποκτá τή σημασία ενός άσφυκτικού διλήμματος, μέ συντριπτικές ήθικές συνέπειες, πράγμα πού δίνει και τό μέτρο τής ειδικής τραγωδίας του κομμουνισμού και των κομμουνιστών, και άκόμα ειδικότερα εκείνων των κομμουνιστών πού νίκησαν τότε.

Ο Σοστακόβιτς ούτε έκτελέστηκε, ούτε αυτοκτόνησε, αλλά έζησε, όπως έζησε, στίς παρυφές τής σταλινικής και μετασταλινικής έξουσίας, άπολαμβάνοντας ίσως και κάποιων συναφών προνομίων (έστω πανάκριβα πληρωμένων). Δέν ήταν ούτε Μπουχάριν, ούτε Μαγιακόβσκι. Δέν ήταν ούτε καθεστωτικό φερέφωνο. Η μήπως, παρ' όλα αυτά, ήταν και τά τρία, και άκόμα περισσότερα; Μήπως ή στάση του σηματοδοτεί έναν τρόπο, ή έστω μία άπόπειρα, άνάληψης και αντιμετώπισης αυτής τής αναπόδραστης τραγωδίας; Μήπως ό κατ' έξοχήν ύπαινιγμός τής στάσης του και τής μουσικής του, σαν μήνυμα σε μπουκάλι ριγμένο στην θάλασσα του ιστορικού χρόνου, νά άφορά τό στοιχείο σωτηρίας των κομμουνιστών πού επιδίωσαν πασχίζοντας νά ανοίξουν λαγούμι μέσα άπό τό μπετόν αυτού του διλήμματος (ή τριλήμματος); Ο Σοστακόβιτς, λέω, ίσως νά ύποδεικνύει εμπράκτως μία (τή μόνη;) διεξοδο: για νά μήν γίνει τίποτα άπό τό τρία, χρειάστηκε νά γίνει, μέ τόν τρόπο του, και τά τρία, και έκτελεσμένος και αυτόχειρας και καθεστωτικός.

Γιά ολοκληρωτισμούς θά μιλάμε τώρα...;

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
 Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
 Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΜΑΤΟΣ

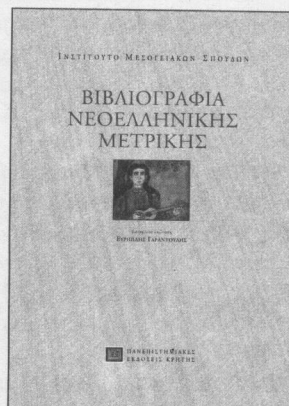
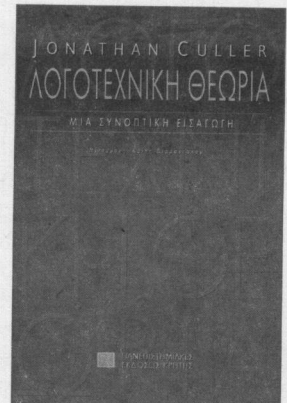
Μοντερνισμός
 και διαπολιτισμικότητα
 στο έργο του Καβάφη

Επιμέλεια: Μιχ. Πιερής

Jonathan Culler

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Μια συνοπτική εισαγωγή

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΡΙΚΗΣ

Επιμέλεια: Ευρ. Γαραντούδης

1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ

Τά δύο οργανωτικά πρόσωπα τῆς Ἀριστερᾶς

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Θά ξεκινήσω μέ μιὰ παρατήρηση πού τοποθετεῖται ἔξω ἀπό τό χρονολογικό ὄριο «Ἑλλάδα 1949-1967», πού ὄρισαν οἱ ὀργανωτές τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη, καί τοὺς ὁποίους νά εὐχαριστήσω θερμά γιά τὴν εὐκαιρία πού μᾶς ἔδωσαν νά κουβεντιάσουμε μερικά ἀπὸ τὰ κρίσιμα ζητήματα τῆς περιόδου αὐτῆς. Συγχαρώστε με, λοιπόν, ἂν ἀναφερθῶ γιά λίγο στὴ μετά τό 1967 περίοδο, καί μάλιστα στὴ μεταπολιτευτική, ἀλλά θέλω μ' αὐτὴ τὴν παρέκδοση νά ἐπισημάνω μιὰ ἱστορική παράλειψη, μιὰ παραγνώριση, μιὰ ἀποσιώπηση πού ὅμως ἔχει σχέση μέ τό κυρίως θέμα μου. Ζοῦμε σέ ἓνα ὀμαλό δημοκρατικό πολίτευμα μετά τό καλοκαίρι τοῦ 1974. Δέν ὑπάρχουν πιά ἡ βία, οἱ ἐξορίες, οἱ φυλακές, ἡ τρομοκρατία, ἡ ἀπαγόρευση, ἡ λογοκρισία, ὁ θεσμοθετημένος ἀντικομμουνισμός. Δέν ὑπάρχουν ἀπαγορευμένα κόμματα, ἀπαγορευμένες ἰδέες, ἀπαγορευμένες γλώσσες. Ἀπὸ τό 1974 λειτούργησαν νόμιμα, χωρὶς κανένα ἐμπόδιο, δύο κομμουνιστικά κόμματα, τό ΚΚΕ καί τό ΚΚΕ ἑσωτερικοῦ, πολλές κομμουνιστικές ἢ κομμουνιστογενεῖς ὀργανώσεις τῆς ὀνομαζόμενης «ἐξωκοινοβουλευτικῆς Ἀριστερᾶς». Λειτούργησε ἐπίσης καί ἓνα μικρὸ κόμμα πού διατήρησε τό ὄνομα τῆς προδικτατορικῆς ΕΔΑ καί πού δέν ὑπάρχει πιά, ἐνῶ, πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80, τό ΚΚΕ Ἐσωτερ. διασπάστηκε καί ἀπὸ τὴ διάσπασή του προῆλθαν τό ΚΚΕ ἔσωτερ.-Ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἢ ΕΑΡ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Λίγο ἀργότερα, τό 1989, ἀπὸ τὴν ΕΑΡ καί τό ΚΚΕ φτιάχτηκε ὁ Συνασπισμὸς τῆς Ἀριστερᾶς καί τῆς Προόδου, μετά ἢ ΕΑΡ αὐτοδιαλύθηκε, τό ΚΚΕ διασπάστηκε καί ἓνα τμήμα του, μαζί μέ τίς δυνάμεις τῆς ΕΑΡ, διαμόρφωσαν τὸν σημερινὸ ΣΥΝ, ἐνῶ παράλληλα τό ΚΚΕ ἔσωτ.-ΑΑ μετέξιελίχτηκε στὴν ὀργάνωση τῆς ΑΚΟΑ.

Μέσα σ' αὐτές τίς ὀργανώσεις, μέ τὰ παράδοξα μερικές φορές ὀνόματα, ἐκφράστηκαν, ὀργανώθηκαν καί

ἔδρασαν οἱ Ἑλληνες ἀριστεροί, τῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς κατ' ἀρχὴν, ἀλλὰ καί ὀρισμένες τάσεις τῆς μὴ κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς. Ὅπως ὁ καθένας μπορεῖ νά καταλάβει ὅλος αὐτός ὁ ὀργανωμένος ἀριστερός κόσμος τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα κουβέντιασε πολύ. Δεκάδες τὰ συνέδρια, οἱ ὀλομέλειες, οἱ συνδιασκέψεις, οἱ ἡμερίδες, χιλιάδες οἱ συνεδριάσεις, πληθῶρα τὰ ἔντυπα, χιλιάδες οἱ ἀρθρογράφοι οἱ ἐνταγμένοι στὰ κόμματα πού ἀνέφερα, ἄπειροι οἱ προβληματισμοί καί οἱ ἰδέες πού διατυπώθηκαν γιά ὅλα τὰ θέματα, ἐκτός ἀπὸ ἓνα: γιά τὴν ΕΔΑ! Ἐννοῶ πάντα τὴν προδικτατορικὴ ΕΔΑ. Δέν γνωρίζω καμιὰ κομματικὴ διαδικασία τὰ 25 αὐτὰ χρόνια πού νά ἔθεσε τό ἱστορικὸ πιά πρόβλημα τῆς ΕΔΑ, πού νά θέλησε νά ἐρευνήσει καί νά ἀναστοχαστεῖ τί ἦταν ἐκεῖνο τό πολιτικὸ μὀρφωμα πού, μέ τό ὄνομα Ἐνιαία Δημοκρατικὴ Ἀριστερά, δημιουργήθηκε τό 1951 μέ πρωτοβουλία τοῦ παράνομου ΚΚΕ καί πού κάλυψε ὅλο τὸν ἀριστερὸ κόσμο καί χῶρο στὸν τόπο μας, ὡς τὰ ξημερώματα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967.

Γιατί αὐτὴ ἡ ἀποσιώπηση τῆς πρόσφατης ἱστορίας τους ἐκ μέρους τῶν ἰδίων τῶν ἀριστερῶν, τῶν κομμουνιστῶν; Γιατί ἐνῶ ἔζησαν, ζήσαμε, σ' αὐτὸν τὸν οἶκο τόσα χρόνια δέν ἀσχολήθηκαν μαζί του ἔτσι πού κατάντησε ἓνας ἱστορικὸς ἐρειπιώνας;

Συγχαρώστε με καί πάλι πού στάθηκα ἔξω ἀπὸ τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἀλλὰ μπαίνοντας στό θέμα μου «ΚΚΕ καί ΕΔΑ, τὰ δύο ὀργανωτικά πρόσωπα τῆς Ἀριστερᾶς» θά προσπαθῶ ν' ἀπαντήσω καί στό ἐρώτημα τῆς ἱστορικῆς ἀποσιώπησης τῆς ΕΔΑ. Γιατί, οἱ λόγοι τῆς ἀποσιώπησης ἀνάγονται στὴν ἴδια τὴν ἱστορία τῆς ΕΔΑ, ὡς τό 1967. Πιο σωστά ἀνάγονται στὴν ἱστορία τῶν σχέσεων ΚΚΕ-ΕΔΑ.

ΕΔΑ: Συνασπισμὸς κομμάτων

Νά ὑπενθυμίσω συνοπτικά μερικά σημεῖα.

Ἡ ΕΔΑ δημιουργήθηκε τό 1951 μέ πρωτοβουλία τοῦ ΚΚΕ. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὀρίστηκε ὡς συνασπισμὸς κομμουνιστῶν, σοσιαλιστῶν καί ἄλλων δημοκρατῶν ἀριστερῶν.¹ Ἀλλὰ ἀκόμη καί στό ἀρχικὸ στάδιο, μολονό-

* Εἰσήγηση στό διήμερο πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Σχολῆς Μωραΐτη μέ θέμα Ἑλλάδα (1949-1967), 10-11 Νοεμ. 2000.

τι ή σύνθεση τής ήγεσίας τής ΕΔΑ παρείχε εικόνα συμμαχίας διαφόρων πολιτικῶν δυνάμεων τής Ἀριστερᾶς, ή παρουσία τῶν κομμουνιστῶν στήν πολιτική και οργανωτική τής δύναμη ήταν τό κυρίαρχο στοιχείο. Οί οργανώσεις τής πού άρχισαν νά δημιουργοῦνται περιλάβαιναν διάφορους άριστερούς, κυρίως ὅμως κομμουνιστές πού μέ έντολή τοῦ ΚΚΕ έντάχτηκαν στήν ΕΔΑ. Παράλληλα λειτουργοῦσαν παράνομα και κάποιες οργανώσεις τοῦ ΚΚΕ. Κάθε τόσο εἶχαμε συλλήψεις μελῶν και στελεχῶν τῶν παράνομων δικτύων, δίκες και καταδίκες, πού ὀρισμένες κατέληξαν και σέ εκτελέσεις (Ν. Πλουμπίδη, Ν. Μπελογιάννη και τῶν συντρόφων του),² φυλακίσεις, συνεχής τρομοκρατική άρθρογραφία τῶν έφημερίδων κλπ.

Αὐτή ή διάταξη τῶν άριστερῶν δυνάμεων θεωρήθηκε ὡς ή μόνη δυνατή και πρόσφορη μέσα στίς τότε συνθήκες τοῦ σκληροῦ μετεμφυλιοπολεμικοῦ κλίματος, γιατί ἔτσι θά μπορούσε νά συνδυαστεῖ ή παράνομη μέ τή νόμιμη δραστηριότητα, ὡστε ν' ἀποκτήσει ή Ἀριστερά πολιτική και κοινωνική παρουσία μέσα στήν κοινωνία, μετά τή συντριπτική ήττα τοῦ Ἐμφυλίου. Καί θέβαια, εὐθύς ἐξ άρχῆς, ὑπῆρχε μιá σχέση καθοδηγητική ἐκ μέρους τοῦ ΚΚΕ πάνω στίς οργανώσεις και τήν ήγεσία τής ΕΔΑ.

Ὅμως αὐτή ή καθοδηγητική σχέση δέν δημιουργοῦσε προβλήματα ή διαστάσεις ανάμεσα στά δύο κόμματα. Διότι ὅλοι οί παράγοντες πού συγκρότησαν τήν ΕΔΑ εἶχαν ἀποδειχτεῖ τό ιστορικό, τό ιδεολογικό και πολιτικό βάρος τοῦ ΚΚΕ, ὅπως και τό γεγονός ὅτι ή συντριπτική πλειοψηφία τῶν άριστερῶν ήταν κομμουνιστές, ὅ,τι και νά κάλυπτε ὁ ὅρος αὐτός ἐκείνη τήν ἐποχή. Τόν άκριβή πάντως ὀρισμό τοῦ κομμουνιστῆ τόν ἔδινε ή Ἀσφάλεια πού δέν τήν πολυενδιέφεραν οί λεπτεπίλεπτες ἀποχρώσεις: ὅλοι ήταν κατάλληλοι γιά ξυλοφόρτωμα, εκτόπιση, ὅλοι ἐνέπιπταν στήν άρμοδιότητα τοῦ ν. 509, τοῦ ν. 375 και τοῦ Γ΄ Ψηφίσματος. Πάντως ή ΕΔΑ, ὡς κόμμα, ήταν ὁ ἀνεκτός ἀπό τό κράτος κοιμματικός ὀργανισμός τής Ἀριστερᾶς. Ἐνώ, ὅμως, τά μέλη και τά στελέχη τής ὑφίσταντο τήν πιό σκληρή καταπίεση, ή ΕΔΑ ὡς κόμμα δέν ἀπειλήθηκε

μέ ἀπαγόρευση, ἄν και πάντα παραμόνευε ὁ κίνδυνος.

Στό μεταξύ τό λαϊκό κίνημα ἀναπτύσσεται, υπερνικά βαθμιαία τό κλίμα φοβίας και τρομοκρατίας, μαζικοποιεῖται, ἀναδιοργανώνεται, κατακτά θέσεις μέσα στήν κοινωνία. Αὐτή ή διαδικασία ἀνασυγκρότησης τής Ἀριστερᾶς, μέσα ἀπό τίς οργανώσεις τής ΕΔΑ, εἶναι ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα στοιχεία τής πολιτικῆς ιστορίας τής Ἑλλάδας στή δεκαετία τοῦ '50. Δέν μπορῶ τώρα νά θίξω τό ζήτημα, δέν εἶναι αὐτό τό θέμα μου ἄλλωστε.

Ἡ ΕΔΑ μοναδικός φορέας τοῦ λαϊκοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα

Μετά τό 1958, ὅταν ή ΕΔΑ ἀναδεικνύεται σέ ἀξιωματική ἀντιπολίτευση ἔχοντας κατακτήσει τό 25% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος και ἐκλέξει 78 βουλευτές, ή οργανωτική φυσιογνωμία τής Ἀριστερᾶς στήν Ἑλλάδα ἀλλάζει. Ἐχει προηγηθεῖ τό 20ο συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ (1956) πού καταδίκασε τόν Ι. Στάλιν και ἄνοιξε τή διαδικασία τής ὀνομαζόμενης «ἀποσταλινοποίησης» και ἀμέσως μετά ή 6η Ὀλομέλεια τοῦ ΚΚΕ —μέ ἐπέμβαση Ἐπιτροπῆς 6 «ἀδελφῶν κομμάτων»³ πού καταδίκασε και ἀντικατέστησε τήν ήγεσία Ζαχαριάδη. Μετά, λοιπόν, τήν ἀπόφαση τής 8ης Ὀλομέλειας (1958) τό ΚΚΕ διαλύει τίς, ὑποτυπώδεις ἄλλωστε, παράνομες

1. Τό πρακτικό ἴδρυσης τής ΕΔΑ (3-8-1951) ὑπέγραψαν οί Ἰω. Πασαλίδης (Σοσιαλιστικό Κόμμα Ἑλλάδος), Δημ. Μαριόλης (Δημοκρατικός Συναγεαγμός), Σταμ. Χατζήμπεης (Ἀριστεροί Φιλελεύθεροι), Μιχ. Κύρκος (Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα). Στις 5-8-1951 ἀνακοινώθηκε ή προσχώρηση στήν ΕΔΑ τμήματος τοῦ Κόμματος «Ἐνωση Δημοκρατικῶν Ἀριστερῶν» τοῦ Ἰω. Σοφιανόπουλου μέ ἐκπροσώπους τόν Ηρ. Παπαχρήστο και Ἰω. Κοκορέλη.

2. Οί Νικ. Μπελογιάννης, Δημ. Μπάτσος, Ἡλ. Ἀργυριάδης και Ν.Ι. Καλούμενος εκτελέστηκαν στίς 30.3.1952. Ὁ Νικ. Πλουμπίδης στίς 17-8-1954.

3. Πρόκειται γιά ΚΚΣΕ, τό Ρουμανικό Ἐργατικό Κόμμα, τό ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, τό Οὔγγρικό Κόμμα Ἐργα-

ὀργανώσεις του. Ὅλοι οἱ κομμουνιστές ἐντάσσονται ὀργανωτικά στήν ΕΔΑ καί μόνο γιά ἓνα περιορισμένο ἐπιτελεῖο διατηρεῖται μιά σύνδεση μέ τό ΚΚΕ πού βρίσκεται στό ἐξωτερικό, ἐνώ τά μέλη τοῦ ἐν λόγω ἐπιτελείου εἶναι κι αὐτά στελέχη τῆς ΕΔΑ. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιτυχία τῆς ΕΔΑ στίς ἐκλογές τοῦ 1958 δημιουργεῖ ἓνα τεράστιο ρεῦμα πρὸς τίς γραμμές τῆς ΕΔΑ.⁴ Ἀριστεροί, παλιοί ἐαμίτες, ἐλασίτες, ἐπονίτες, ὡς τά τότε ξεκομμένοι καί ἀποτραβηγμένοι ἀπό τή ζωή τοῦ κόμματος καί γενικότερα τήν πολιτική, συνδέονται ὀργανωτικά μέ τήν ΕΔΑ δημιουργώντας ἓνα τεράστιο δίκτυο κομματικῶν ὀργανώσεων καί αἰμοδοτώντας δήμους, κοινότητες, συνδικάτα, ἐνώσεις, πολιτιστικές κινήσεις. Ὁ κόσμος αὐτός, μέ τίς ὁποιοδήποτε ἀξιομωώσεις ἐκτοτε ἔδρασε ἀποκλειστικά μέσα στήν ΕΔΑ. Ποτέ δέν ἀπέκτησε ὀργανωτική σύνδεση μέ τό (ἐκτός Ἑλλάδος) ΚΚΕ. Νά προσθέσω ὅτι ἡ λύση τοῦ '58 συντέλεσε σημαντικά στήν ὀργανωτική ἀνάπτυξη, πού ἐκ τῶν πραγμάτων ἔτεινε νά δημιουργήσῃ μίαν ἀυτόνομη ΕΔΑ.

Τό 1965 ὅμως ἔχουμε ὑποτροπή στήν πρῖν τό 1958 κατάσταση. Τό Π.Γ., μέσα στή βράση τῶν Ἰουλιανῶν, ἀποφασίζει τήν ἀνασύσταση, στήν Ἑλλάδα, τῶν ὀργανώσεων βάσης τοῦ ΚΚΕ, παράνομων βέβαια, οἱ ὁποῖες καλοῦνταν νά δράσουν ἀνεξάρτητα ἀπό τόν δημοκρατικό συγκεντρωτισμό καί τόν κορμό τῆς ΕΔΑ. Οἱ ὀργανώσεις αὐτές εἶχαν κύριο στόχο νά παλέψουν γιά τήν *de facto* ἢ *de jure* νομοποίηση τοῦ ΚΚΕ. Στίς ὀργανώσεις αὐτές ἐπιλέχθηκαν νά ἐνταχτοῦν ὅσοι ἐκείνη τή στιγμή κρίθηκαν κατάλληλοι. Οἱ περισσότεροι ἄλλωστε ἦταν καί ἡγετικά στελέχη τῆς ΕΔΑ, σέ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἱεραρχίας της. Πρέπει δέ νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτές οἱ ὀνομαζόμενες «παράνομες» ἢ «συνωμοτικές» ὀργανώσεις εἶχαν τούς ἴδιους στόχους καί τά ἴδια ἀντικείμενα δράσης μέ τίς νόμιμες ὀργανώσεις τῆς ΕΔΑ. Ἡ μόνη «παράνομία» τους ἦταν ὅτι συνεδρίαζαν καί ἀποφάσιζαν χωριστά ἀπό τίς νόμιμες, καί προσπαθοῦσαν νά ἐπιβάλουν τήν ἀπόφασή τους στόν ὑπόλοιπο κομματικό κόσμο.

Κομματικός διψισμός

Ἡ σύντομη αὐτή παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ὀργανωτικοῦ συστήματος τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς δείχνει τό παράδοξο, πού τά χρόνια τῆς διάσπασης τοῦ ΚΚΕ τό 1968 ὀνομάστηκε «κομματικός διψισμός». Ὑπῆρξαν, δηλαδή, καί ἔδρασαν, δύο φορεῖς, ἓνας νόμιμος –ἡ ΕΔΑ– ὁ ἄλλος παράνομος –τό ΚΚΕ– γιά τήν ἴδια πολιτική, κοινωνική καί ἰδεολογική πραγματικότητα. Ἐδαῖτης καί κομμουνιστής αὐτή τήν ἐποχή συνέπιπταν ἰδεολογικά καί πολιτικά. Μόνο πού μερικοί κομμουνιστές ἦταν περισσότερο κομμουνιστές ἀπό τούς ἄλλους κομμουνιστές. Γιά νά ξεπερασθεῖ, ὅπως εἰπώθηκε τότε ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, ἡ ἰδεολογική ἀμορφία τοῦ ἐδαῖτισμοῦ...

Ἐτσι τό ΚΚΕ μέχρι τή στρατιωτική δικτατορία δέν διαθέτει κατ' οὐσίαν ὀργανώσεις, λειτουργοῦσα βάση

στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Κι ἐπειδή ἡ λειτουργοῦσα βάση, ἡ ὀργανική σύνδεση ἡγεσίας-ὀργανώσεων εἶναι τό κύριο στοιχεῖο ἓνος κόμματος λενινιστικοῦ τύπου συναντᾶμε ἐδῶ μιά καταστατική ἀνωμαλία, ἓνα εἶδος «ιδιόμορφου λικβινταρισμοῦ».⁵ Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ ὀρίστηκε ἢ διορίστηκε τό 1956-57, καί μέ διάφορες ἀλλαγές ἐκλέχτηκε στό 8ο συνέδριο τό 1961, στό ὁποῖο ὅμως δέν ἔλαβαν μέρος οἱ ὀργανωμένες στήν ΕΔΑ δυνάμεις τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστους ἐπιλεγμένους. Ἦταν ἐπομένως μιά ἡγεσία ὑπερβατική αὐτοοριζόμενη. Ἡ ὀργάνωση ἀντικαταστάθηκε ἀπό ἓναν μηχανισμό, συνδεδεμένον μέ τό ἐκτός Ἑλλάδας Π.Γ., μηχανισμό ὡστόσο πού ἦταν ταυτόχρονα τό ἀποφασιστικό στοιχεῖο τῆς ἡγεσίας τῆς ΕΔΑ.

Ἡ ΕΔΑ ἐπί μιά 15ετία αἰωρεῖται ἀνάμεσα στήν ἐννοια τοῦ ἐνιαίου καί ἀυτόνομου κόμματος καί στήν ἐννοια τῆς εὐρύτερης συμμαχίας ἢ συνασπισμοῦ. Ὡς συμμαχία βέβαια, δέν θά ἦταν παρά μιά περιεργη συμμαχία τῶν κομμουνιστῶν μέ τόν ἑαυτό τους ἢ μᾶλλον συμμαχία ὀρισμένων κομμουνιστῶν μέ τούς πολλούς.

Ὡστόσο ἡ ΕΔΑ ἔτεινε ἀντικειμενικά πρὸς τήν ἀυτόνομή της. Ἡ μακρόχρονη, ἀπό τά χρόνια τοῦ Ἐμφυλίου πολέμου, ἀπουσία τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ καί ἡ παράνομή της στίς σοσιαλιστικές χῶρες (ΕΣΣΔ ἀρχικά, Ρουμανία στή συνέχεια) τήν εἶχαν ξεκόψει ἀπό τίς κοινωνικές καί πολιτικές πραγματικότητες τῆς Ἑλλάδας. Τό κλίμα μέσα στό ὁποῖο λειτουργοῦσε ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ –τῆς ὁποίας ἐπιπλέον ἡ ἐξουσία ἦταν δοτή– ἦταν τελειῶς διαφορετικό ἀπό τό κλίμα στό ὁποῖο δροῦσαν οἱ ἐδαῖτες στήν Ἑλλάδα. Δέν ἐπρόκειτο ὅμως γιά μιά ἀντιπαλότητα τῶν «ἐξω» πρὸς τούς «μέσα», γιά μιά ἰδεολογική καί πολιτική διάσταση ὀλοκληρωμένη. Ὡς πρὸς τό κύριο καί τά δύο κόμματα ὑπηρετοῦσαν τήν ἴδια στρατηγική (τήν Ἐθνική Δημοκρατική Ἀλλαγῆ) καί συμμερίζονταν τήν ἴδια ἰδεολογία. Τά μέλη τῆς ΕΔΑ καί τά στελέχη της δέν εἶχαν ἀποποιηθεῖ τή μαρξιστική-κομμουνιστική ἰδεολογία, ὅτι καί νά σημαίνει ὁ ὅρος αὐτός τήν ἐποχή ἐκείνη, οὔτε εἶχαν ἀποποιηθεῖ τήν ἐνταξή τους στίς γραμμές τοῦ παγκόσμιου ἐργατικοῦ καί κομμουνιστικοῦ κινήματος, πού σ' ὄλο αὐτό τό διάστημα ἀναγνώριζε τήν πρωτοκαθεδρία τῆς ΕΣΣΔ καί τοῦ ΚΚΣΕ.

Ἦταν πάντως μιά καταπληκτική ἐμπειρία ἡ ἀνασυγκρότηση τῶν κομμουνιστῶν μέσα ἀπό τόν πύρινο κύ-

σίας, τό Βουλγαρικό ΚΚ καί τό Ἐνοποιημένο Ἐργατικό Κόμμα Πολωνίας.

4. Τό 1958 τό σύνολο τῶν μελῶν τῆς ΕΔΑ ἦταν 9.500, τό 1964 ἀνέρχονται σέ 46.500 καί στά τέλη τοῦ 1966 σέ 88.458. Βλ. μελέτη τῆς Ἰωάννας Παπαθανασίου «Ὅρια καί δυναμική τῆς ἐνταξῆς στήν προδικτατορική ΕΔΑ», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, Νο 86, 1995, σ. 21-82.

5. Βλ. Α. Κράνης (Ἄγγ. Ἐλεφάντης), «Ἡ κρίση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς», περ. *Ἀγῶνας*, τεύχ. 1, Ἰούλιος 1970, Παρίσι (ὄργανο τῆς κομματικῆς ὀργάνωσης τοῦ ΚΚΕ ἐσωτ. Παρισίου).

κλο του μετεμφυλιοπολεμισμού, ήταν μία υπέρβαση του ίδιου του Έμφυλιου πολέμου. Ο σκοτωμός, τό αίμα, οι μάχες που αποτελούσαν την σκληρή πραγματικότητα του Έμφυλιου, περνούσαν προοδευτικά σε δεύτερη μοίρα, ενώ με τον καιρό στή συλλογική μνήμη των άριστερών την πρώτη θέση καταλαμβάνουν τα μαρτύρια, η καταπίεση, η τρομοκρατία. Τό Μακρονήσι υπεραξιολογήθηκε, ό Γράμμος και ή Μουργάνα θά έλθουν σε δεύτερη μοίρα.⁶

Η εμπειρία της ΕΔΑ, που ό Παλμύρο Τολιάτι είχε όνομάσει «ιδιαιτέρα πρωτότυπη», συνδέεται με μία πολύ ειρύτερη άνθοφορία της έλληνικής κοινωνίας των άρχων της δεκαετίας του '60, αίμοδοτείται άπ' αυτήν και την αίμοδοτεί. Η Άριστερά, ή ΕΔΑ, βρίσκεται εντός ή και στην πρωτοπορία αυτής της άνθοφορίας, είναι οργανικό της στοιχείο. Αυτό θά διαπιστώσει άν έρευνήσει κανείς προσεκτικά τή μουσική, τό θέατρο, τόν κινηματογράφο, τή λογοτεχνία, τά ήθη που άρχίζουν νά αποβάλλουν τόν άρχαϊκό, συντηρητικό, άγροτικό τους χαρακτήρα και νά συνάδουν με μία νέα λαϊκότητα που δέν ήταν πιά ούτε εκείνη του λαϊκισμού ούτε της παραδοσιακής κοινωνίας του περασμένου αιώνα. Η έθνικοφροσύνη, βέβαια, έξακολουθεί νά είναι πάντα ή επίσημη κρατική ιδεολογία του κράτους των νικητών. Δοκιμάζει ώστόσο όλοένα και περισσότερες δυσκολίες νά κυριαρχήσει, νά δαμάσει με τόν νόμο του χωροφύλακα την κοινωνική άπειθεια και τίς νέες ζητήσεις.

Η τάση αυτόνομησης της ΕΔΑ, όλοένα και πιο έντονη καθώς προχωρούμε στή δεκαετία του '60, άρχίζει και παίρνει εκείνα τά χαρακτηριστικά, πολύ θολά βέβαια και αντιφατικά άκόμη, που άργότερα θά μπορούν νά όνομαστούν «ευρωκομμουνιστικά», άν και ή καθιέρωση εκ των ύστερων τέτοιου είδους γενεαλογιών είναι επικίνδυνη. Είναι, πάντως, σίγουρο: διαφοροποιήσεις είχαν άρχίσει νά διαφαίνονται που κατέδειχναν όχι μία πολιτική ή ιδεολογική διάσταση, αλλά, μία νέου τύπου πολιτική ευαισθησία των μελών και στελεχών της ΕΔΑ.

Νά σημειώσω μερικά άπ' αυτά τά νέα γνωρίσματα.

Στόν κομματικό λόγο, εκεί τουλάχιστον που δέν ήταν υποχρεωμένος νά μιλήσει με τό στερεότυπο κομματικό ιδίωμα, συναντάμε έπεξεργασίες και τρόπους που άνιχνεύουν, δοκιμάζουν και δοκιμάζονται στά νέα ρεύματα σκέψης. Σοβαρό τεκμήριο της τάσης αυτής ή *Έπιθέωση Τέχνης* άν και δέν πολυασχολήθηκε με τή θεωρία και τόν πολιτικό στοχασμό.⁷ Πάντως είναι έκδηλη μία τάση άπαλλαγής από τόν παραδοσιακό δογματισμό που έρχεται από τά χρόνια των πρωτογενών διακρίσεων του μεσοπολέμου, μία κάποια τάση αποκόλλησης, από τά δόγματα του έκρωσιμένου κομμουνισμού. Όλο και περισσότερα στελέχη και μέλη κοιτάνε κατά τά δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα και μαρξιστικά ρεύματα. Η κριτική του σταλινισμού και του όνομασθέντος ζαχαριαδισμού, νομιμοποιημένη πλέον στό πλαίσιο των κομμουνιστών, άρχί-

ζει και σκάβει βαθύτερα άναζητώντας νέους προσανατολισμούς και βαθύτερες πηγές άυτογνωσίας κι έμπνευσης. Και συνάμα οι τάσεις αυτές θά αποβούν οι πρώτες άφετηρίες της άπεξάρτησης από τόν σοβιετισμό. Άδιάφυστο τεκμήριο οι δυό έβδομάδες της «Μαρξιστικής Σκέψης» (1965, 1986), στίς όποιες ή παρουσία Ίταλών και Γάλλων κομμουνιστών θεωρητικών, όπως και του Νίκου Πουλαντζά είχαν συγκεντρώσει την προσοχή που έφτανε ως τόν θαυμασμό.

Όλα τούτα, βέβαια, έθεται σε κίνηση μία διαδικασία άμφισβήτησης της κυριαρχίας του έξω πάνω στό μέσα, του ΚΚΕ επί της ΕΔΑ. Για τόν πολύ κόσμο τό ΚΚΕ ήταν μία μακρυνή ιστορία, ένδοξη και υπόλογη ταυτόχρονα για τά πολλά της λάθη. Δέν ήταν στίς διωμένες πραγματικότητες του άριστερου κόσμου ό Κολιγιάννης, ό Παρτσαλίδης, ό Ζωγράφος, ό Τζεφρόνης. Οι άνθρωποι έβλεπαν ανάμεσά τους τόν Κύρκο, τόν Ήλιού, τόν Παρτσαλίδη, τόν Μπριλάκη, τόν Άμπατιέλο. Διάβαζαν την *Αύγή* όχι τόν *Νέο Κόσμο*, τίς εκδόσεις του «Θεμέλιου» και όχι τίς εκδόσεις του Βουκουρεστίου.

Τό κίνημα της νεολαίας του 15% και των Λαμπράκηδων στή συνέχεια είναι ένα από τά πιο άυθεντικά και δυναμικά κοινωνικά αλλά και πολιτιστικά κινήματα της σύγχρονης εποχής, που θά ήταν άδιανόητο χωρίς την Άριστερά, την Άριστερά της ΕΔΑ.

Τό κόμμα δέν ήταν έτσι όπως τό ζωγραφίζει μία εκ των ύστερων αναλυτική εύκολία. Τό κυρίαρχο στοιχείο δέν ήταν π.χ. ή διαγραφή του Τσίρκα, τό βούλιαγμα μέσα στόν «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», ή καταδίκη των ρεμπέτικων και της μουσικής του Θεοδωράκη. Όλα αυτά πράγματι συμβαίνουν, αλλά ή Άριστερά αυτό τόν καιρό είναι δύναμη προόδου, είναι δυναμική, μάχεται ενάντια στή συντήρηση, τόν σκοταδιασμό και την κοινωνική άδράνεια. Τό Ε' συνέδριο άρχιτεκτονικής για παράδειγμα, τό 1965, προβάλλει ιδέες και προτάσεις για την πόλη, την κατοικία, τή δόμηση, τό περιβάλλον τόσο σημαντικές που άκόμη και κι άν ένα μέ-

6. Βλ. Άγγελος Έλεφάντης, «Προσλήψεις του Έμφυλιου μετά τόν Έμφύλιο», *Πολίτης*, τεύχ. 73, Φεβρ. 2000, Εισήγηση στην διεπιστημονική συνάντηση με θέμα «Οι έμφύλιοι πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ου αιώνα», που όργάνωσαν τά Άρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, στην Άθήνα μεταξύ 24 και 26 Φεβρ. 2000. Επίσης «Μάρτυρες και μαρτύρια», *Πολίτης*, τεύχ. 39, Ιούλ. 1997.

7. Βλ. Φίλιππου Ήλιού, «Ιστορίες της Έπιθέωσης Τέχνης», *Έπιθέωση Τέχνης, μία κρίσιμη δωδεκαετία*, Έπισημ. Συμπόσιο της Έταιρείας Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Άθήνα..., όπου μεταξύ άλλων σημειώνεται ότι στίς έπεξεργασίες του περιοδικού, αλλά και σε συζητήσεις που δέν καταχωρήθηκαν στίς σελίδες του «έχουμε νά κάνουμε με μίαν άρνηση ενός συνόλου παραδοσιακών αξιών και πρακτικών, που την εποχή εκείνη χαρακτηριζόνταν με τόν συνοπτικό όρο 'σταλινισμός', μία άρνηση της δογματικής σκέψης, μία άρνηση της άυθεντίας», σ. 272.

ρος τους είχε πραγματοποιηθεί ή ζωή μας σήμερα θα ήταν πολύ καλύτερη. Δουλειά των άριστερών ήταν αυτή. Τά ίδια θα μπορούσαμε να δοῦμε για τήν εκπαίδευση, τήν υγεία, τήν Τοπική Αυτόδιοίκηση, τίς εργατικές διεκδικήσεις. Νά επισημάνω κυρίως τό γεγονός ότι ή ΕΔΑ δίνει τή δυνατότητα σέ λαϊκές δυνάμεις νά μετέχουν άμεσα στήν άσκηση τής πολιτικής, πού συνιστά τό πιο σκληρό στοιχείο τής δημοκρατίας και τής λαϊκής κυριαρχίας. Άν τό ΕΑΜ στήν Κατοχή έδωσε πολιτική διέξοδο σέ τεράστιες μάζες πού διαμόρφωναν πλέον έναν νέο ιστορικό πρωταγωνιστή, μία νέα ήγεμονική δύναμη, κι άφου ό Έμφύλιος συνέτριψε αυτό τό κίνημα και άνέκοψε τή δυναμική του, ή ΕΔΑ, μέσα από σκληρότατους άγώνες, πάλεψε για νά άποκτήσει ξανά ό κόσμος τά πολιτικά του δικαιώματα. Ίσως έδω έντοπίζεται ή μεγαλύτερη προσφορά της.

Θά ήταν λάθος όμως γι' αυτή τήν περίοδο, νά χαράξουμε μία σαφή διαχωριστική γραμμή, άνάμεσα στό έξω και τό μέσα, τό ΚΚΕ και τήν ΕΔΑ. Διότι ύπρχαν πολλά στοιχεία του «μέσα», του εδαϊτικού, πού ήταν, άς πούμε σκληροπυρηνικότερα του σκληροπυρηνικού «έξω» ΚΚΕ. Κι αντίθετα δέν ήταν λίγα τά στοιχεία του εκτός Ελλάδας ΚΚΕ πού προσπαθούσαν νά συμβαδίσουν μέ τά ρεύματα πού όνομάστηκαν άργότερα άνανεωτικά. Τά είδαμε αυτά καθώς ολοκληρωνόταν ή διάσπαση του '68 και διαμόρφωνε προοδευτικά δύο εκ διαμέτρου αντίθετα ρεύματα και κόμματα. Άλλωστε είναι άλήθεια ότι όλοι και οι έντός και οι εκτός, θεωρούσαν τήν ΕΔΑ μία προσωρινότητα, μία κατάσταση άνάγκης πού είχε επιβάλλει ό Έμφύλιος και ή άπαγόρευση του ΚΚΕ. Άπό τήν άλλη μεριά για τήν κατανόηση των πραγματικοτήτων τής έποχής δέν πρέπει νά παραγνωρίζονται ή άκτινοβολία τής ΕΣΣΔ και του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Οι «καταρρεύσεις» άργησαν πολύ νά έρθουν.

Γι' αυτό πιστεύω ότι ή ύποτροπή του 1965, για τήν όποία μίλησα πριν λίγο, ήταν μία έσκεμμένη προσπάθεια μέρους τής ήγεσίας του ΚΚΕ νά έλέγξει τήν κατάσταση, νά μήν αναπτυχθούν οι τάσεις άνεξαρτησίας τής ΕΔΑ, ό κομματικός δυϊσμός νά μήν καταλήξει σέ διαχωρισμό.

Γνωρίζουμε τόν έπίλογο: Ξαφνικά έγινε δικτατορία. Τήν έπομένη κανείς δέν μίλησε για τήν ΕΔΑ. Οι άγωνιστές έφτιαξαν άμέσως τό ΠΑΜ, προσπάθησαν ν' αναπτύξουν τήν αντίσταση. Οι δικτάτορες μετακόμισαν τόν κόσμο τής ΕΔΑ στη Γιάρο και τή Λέρο. Οι δικοί της, μέ τήν 11η Όλομέλεια του ΚΚΕ (Ιούλιος 1967), τήν φόρτωσαν μέ τό στίγμα των «λεγκαλιστικών αυταπατών» πού τήν έμπόδισαν, τάχα, ν' άποτρέψει τή δικτατορία. Έν πάση περιπτώσει, μέσα στους πρώτους μήνες τής δικτατορίας, τόσο ή άμφισβήτηση, έξαιρετικά έντονη και στήν Ελλάδα και στη Δυτική Ευρώπη, όσο και οι όποιες προσπάθειες κομματικής άνασυνγκρότησης συντελούνται μέ φορέα τό ΚΚΕ. Μόνο στη Δυτική Ευρώπη, και παρά τή διάσπαση, οι οργανώσεις των άριστερών -φοιτητών, μεταναστών και

διανοουμένων- πολυπληθείς άλλωστε, φέρονται ως οργανώσεις τής ΕΔΑ, ως τό 1970. Μετά τό 1970 μέ άπόφαση του ΚΚΕ έσωτ. προωθούνται μόνον οι δικές του οργανώσεις. Η ΕΔΑ, άπλως, άποσιωπάται. Έλάχιστοι μετά ταῦτα αυτοορίζονται ως ΕΔΑ. Η πραγματικότητα του ΚΚΕ, στήν Ελλάδα και τό έξωτερικό, και οι αντίστοιχες πραγματικότητες του ΚΚΕ έσωτ. στήν Ελλάδα και τό έξωτερικό, κάλυψαν πλήρως τό τοπίο. Τά όνόματα πού άκούγονταν εκτοτε ήταν «έσωτερικοί», «έξωτερικοί», κομμουνιστές, δογματικοί, εύρωκομμουνιστές, σοβιετόφιλοι, άναθεωρητές αλλά και μαοϊκοί και τροτσκιστές και άναρχικοί, άκόμη και καταστασιακοί, όχι όμως Έδαίτες και ΕΔΑ, εκτός από κάποιους λίγους πού έφτιαξαν τή μεταδικτατορική ΕΔΑ και πού μετά τή «Συμμαχία» στίς εκλογές του 1977, ψυχή τε και σώματι, διάστηκε νά ταυτιστεί πολιτικά μέ τό ΠΑΣΟΚ.

Έτσι άφου τά μεταδικτατορικά άριστερά κόμματα, και κυρίως τό ΚΚΕ και τό ΚΚΕ έσωτ., άνταγωνίστηκαν για τήν άυθεντικότητα τής κομμουνιστικής ιδιότητας, άφου διαμορφώθηκαν και έδρασαν μέ βάση μία όρισμένη, τό καθένα, ιδέα του κομμουνισμού, εύρωκομμουνιστική-άνανεωτική από τή μία μεριά, σοβιετόφιλη από τήν άλλη, τό τί ήταν και τί ήθελε ή ΕΔΑ θεωρήθηκε έρώτημα ξεπερασμένο για τίς πολιτικές τους άνάγκες. Κι ίσως έρώτημα πού θά έξυνε πολλές πληγές. Άφέθηκε για άργότερα, για τούς ιστορικούς του μέλλοντος. Συμβαίνει συχνά οι κομμουνιστές, σάν καλοί «ιστορικοί υλιστές», νά άποσιωπούν κυρίως τή δική τους ιστορία. Θά πρέπει ώστόσο νά πάρουμε ύπόψη δύο άκόμη στοιχεία πού έξώθησαν προς τή μεταδικτατορική άποσιώπηση τής ΕΔΑ. Τό ένα είναι ότι αυτό τόν καιρό ύπάρχει γενικά ένα είδος υπεραξίωσης του κομμουνιστικού γιατί αυτή ή ιδιότητα βιώνεται ως άυθεντική επαναστατικότητα, ιδιαίτερα από τίς νεότερες γενιές πού, όσο νά 'ναι, είχαν επηρεασθεί από τόν γαλλικό Μάη του '68 και τό γενικότερο κλίμα ριζοσπαστισμού. Ήταν τό όνομα πού τό διεκδικούσαν πολλοί, άκόμη και έξω από τίς κομματικές οργανώσεις. Τό άλλο στοιχείο είχε νά κάνει μέ τή διεθνή άναγνώριση. Μόνο τά ΚΚ μπορούσαν νά ύπολογίζουν μία στήριξη από τά όμόλογά τους ΚΚ τής Δυτικής Ευρώπης, τής Άνατολικής και κυρίως τής ΕΣΣΔ. Για τίς ήγετικές ομάδες και των δύο μεταδικτατορικών ελληνικών κομμουνιστικών κομμάτων ό παράγοντας αυτός είχε άποφασιστική σημασία ως προς τίς επιλογές τους. Γι' αυτό δέν ύπήρξε κάποια προσπάθεια εκ μέρους των κομματικών φορέων νά άναστοχαστούν τήν ιστορία τής ΕΔΑ, πλην φευγαλέων επισημάνσεων σέ άρθρα ή κομματικά κείμενα.

Πώς όμως θά μπορούσε νά μιλήσει κανείς για τήν Άριστερά και τή μετεμφυλιοπολεμική ελληνική ιστορία χωρίς ν' άποδώσει στήν ΕΔΑ τή σημασία πού είχε; Άν συνεχίζουμε αυτή τήν άποσιώπηση είναι σά νά συνεχίζουμε μιάν άνούσια πατροκτονία και νά πελαγοδρομούμε στήν έλλειψη άυτογνωσίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Θητεία

Έκδόσεις Τό Ροδακίό

Αθήνα 2000, σ. 120

Τί θά μπορούσε ἄραγε νά σημαίνει γιά ἕναν σημερινό νέο αὐτή ἡ συλλογή πέντε διηγημάτων τοῦ Δημήτρη Χατζῆ, πού φέρει τόν χαρακτηριστικό ὑπότιτλο «Ἀγωνιστικά κείμενα 1940-1950»; Κείμενα ἐνταγμένα μέ τρόπο ὀριστικό σέ αὐτή τή δεκαετία, μέ τό πλέον ἐκτενές διήγημα τοῦ τόμου «Μουργάνα» νά ἔχει ἐκδοθεῖ τόν Ἰούλιο τοῦ 1948 ἀπο τή Φωνή τοῦ Μπουλκεῖς, μέ ὅλα νά φέρουν ἐμφανῶς τό στίγμα τῆς ἐποχῆς; Μποροῦν καί τούς ἀξίζει νά διαβαστοῦν σάν σύντομα ἱστορικά ἀφηγήματα, ἀκόμα καί σάν χρονικά; Ὅντως μποροῦν, ἀφοῦ καί ὁ συγγραφέας σπεύδει νά δηλώσει στή «Μουργάνα»: «Τέλειωσα τή διήγησή μου. Δέν ξέρω πῶς τά κατάφερα –σάν γραμματικός– μέ τά περιστατικά τῆς μάχης. Πρέπει μονάχα νά πῶ πῶς ὅλα βαλθήκανε μέ τή σειρά τήν κανονική τους. Δέν ὑπάρχουνε σέ αὐτή τή διήγησή ἀνακρίβειες οὔτε ὑπερβολές. Οἱ διάλογοι εἶναι ὅλοι αὐθεντικοί. Ξεχωριστά οἱ πληροφορίες σχετικά μέ τίς κινήσεις, τίς ἐνέργειες καί τίς προθέσεις ἀκόμα τοῦ ἔχθρου εἶναι ἀπόλυτα βεβαιωμένες. Καί ὅλα μέσα στή διήγησή εἶναι ὑποταγμένα, ὄχι μόνο γενικά στήν ἀλήθεια, μά στήν πιό αὐστηρή ἀπαίτηση τῆς ἀκρίβειας καί γιά τό πιό μικρό περιστατικό.» Χρονικά λοιπόν, ἀλλά γραμμένα ἀπό ἕναν συγγραφέα πού ἔχει πλήρη συνείδηση πεζογράφου, πού ἐνσωματώνει μέσα στήν ἀφήγησή παρατηρήσεις ἐπί τῆς γραφῆς του.

Δέν τούς ἀξίζει ὅμως νά διαβαστοῦν μόνο σάν χρονικά. Βέβαια ἡ ἀκρίβεια ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς τοῦ ἀγῶνα μέσα στόν ὁποῖο γράφτηκαν, ἡ ἐπισημάνση τῆς ἐπίσης τούς ἴδιους στόχους ὑπηρετεῖ, ἀλλά ἡ αὐτοσχολιαστική παρέκκλιση τοῦ διηγήματος «Μουργάνα» ἀναλαμβάνει νά διανύσει, ἐντός τοῦ κειμένου, καί τή διαδρομή ἀπό τό ἀπολύτως συγκεκριμένο στό καθολικό: «Μά τά πρόσωπα, τό βλέπω τώρα ὀλοκάθαρα, δέν τά χρωμάτισα ὅσο ἤθελα κι ὅσο θά 'πρεπε. Μοῦ ξέφευγαν κάθε στιγμή. Κ' ἔρχονται μαζί καί μορφές ἀπό τά περασμένα –φυλάκες καί στρατόπεδα κ' ἐξορίες– ἀγαπημένες νεανικές μορφές στήν Ἀθήνα τό Δεκέμβρη, ἐλασίτες πού κλαίγανε μέσα στά γένια τους, δίνοντας τά ὄπλα τους μετά τή Βάρκιζα, συντρόφοι μας πού χαθήκανε –κι ὅλα μαζί γίνονται ἕνα. Κι ὅλα συνθέτουν καί στήνονε μπρός μου τή μία μορφή τοῦ Ἑλληνα μαχητή. Μερικά χαρακτηριστικά τῆς θά μπορούσε κανένας νά τά ξεχωρίσει καί στά πρόσωπα πού ἀναφέρονται σ' αὐτή τή διήγησή: Γληγοράδα μαζί μέ τήν παλληκαριά. Φιλοτιμία. Κι ἀτομικότητα».

Ἀτομικότητα; Πενήντα χρόνια πρίν, αὐτή ἡ λέξη σήκωνε πολλή κουβέντα, θά μπορούσε νά εἶναι αἰτία παρεξηγήσεων καί ἐτικετῶν, δύσκολα θά μπορούσε νά διαβαστεῖ ὡς συνώνυμη τῆς νεωτερικότητας. Καί σήμερα ἄλλωστε, μέ ὅσα μεσολάβησαν καί ἐγγράφησαν πάνω στό ζεῦγμα «ἀτομικότητα-συλλογικότητα», ἡγεῖ παράταιρα. Ἀπομένει βέβαια ἡ ἀτομικότητα τοῦ συγγραφέα, ἀκόμα καί ὅταν γράφει μέσα σέ ἀκραίες συνθήκες, ἀκόμα καί ἂν τά κείμενά του προορίζονται γιά ἄμεση καί πολύ συγκεκριμένη χρήση. Αὐτά τά διηγήματα τοῦ Χατζῆ ἀνακαλοῦν τήν παράδοση τῶν «ἐφημεριδογράφων» συγγραφέων, τῆς ὁποίας ἄλλη ἐκδοχή μά καί κορυφαία τῆς στιγμῆ ὑπῆρξε ὁ Παπαδιαμάντης, παράδοση πού ἀρκετά νωρίτερα ἀναπτύχθηκε σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες, πού ἀποτελέσει τόν κανόνα γιά μιὰ μεγάλη καί σημαντική περίοδο τῆς ἀμερικάνικης πεζογραφίας. Ἀνάμεσα στή ναῖφ δημοσιογραφική γραφή καί τήν ἀκαδημαϊκή, ἀναπτύχθηκε αὐτή ἡ παράδοση, πού ἂν καί προϋποθέτει ἀρκετά κατά περίπτωση, τήν ἴδια τή στιγμή τῆς γραφῆς ὁ συγγραφέας βρίσκεται μονάχος του ἀπέναντι στό θέμα, τόν ἀναγνώστη καί τούς ρυθμούς τῆς ἐπικαιρότητας, ἀπέναντι στό ἄγχος τῆς γραφῆς, χωρίς τήν ἀσφάλεια τῆς βιβλιοθήκης, χωρίς συρτάρι καί περιθώρια γιά νά ἀφεθεῖ τό κείμενο νά «ὠριμάσει». Ἔτσι, ἀκόμα, τήν εἰσπράττει ὁ ἀναγνώστης αὐτή τή γραφή, δηλαδή ἔτσι ἡ ἴδια τόν εἰσάγει στήν ἐπικράτειά της. Μοναδική ἐγγύηση τό βάρος καί τό εὖρος τῆς «ἀτομικότητας» τοῦ συγγραφέα, μάρτυρα καί συμμετοχοῦ τῶν γεγονότων, μόνο ἡ πράξη τῆς γραφῆς βεβαιώνει τήν ιδιότητά του, δηλαδή τήν αὐτονομία του, μέσα ἀπό τή δυνατότητα νά μιλήσει ἐκ τοῦ συνεγγυς, σχεδόν, ἢ καί ἀπολύτως, ὡς μέρος τοῦ θέματος καί τῆς πλοκῆς.

Πῶς θά μπορούσε λοιπόν ἕνας σημερινός νέος νά διαβάσει τά διηγήματα τοῦ Χατζῆ; Μά ἀκριβῶς σάν τή βεβαιώση πῶς οἱ πραγματικοί συγγραφεῖς καί ἡ ἰσχυρή λογοτεχνία μποροῦν νά ὑπάρξουν ἀκόμα καί μέσα στίς πιό ἀκραίες συνθήκες, μέσα ἀπό ὁποιαδήποτε θεματική, ἐνταγμένοι ἀκόμα καί στίς πιό ἄμεσες καί προφανεῖς ἀναγκαιότητες, ὅπως εἶναι τό ἐφημεριδογραφικό μεροκάματο «σέ συνέχειες» ἢ οἱ ἀνταποκρίσεις ἀπ' τό μέτωπο. Προϋποτίθεται βέβαια ταλέντο, δηλαδή ὁ συγγραφέας νά κατέχει τήν τέχνη του, τό ἔργο πρέπει νά κομίζει πράγματα, νά φέρει φορτίο λογοτεχνικό καί ὄχι νά ἐπικαλεῖται τή λογοτεχνικότητα. Ὁ συγγραφέας νά θεωρεῖ πῶς πάνω του, ὅπως καί στόν καθένα πού πράττει κάτι ἀνάλογο, συμπυκνώνονται εὐρύτερες αἰτιάσεις, τίς ὁποῖες αὐτοπροσώπως ἐπαμίζεται, πῶς καθορίζει τήν ἐξέλιξη καί τά ἀποτελέσματά τους, πῶς ἀπό μεσολαβητής ἀνάμεσα στά γεγονότα καί τόν ἀναγνώστη μετατρέπεται σέ δημιουργό τοῦ ἔργου του. Ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε καί μέ τόν ἀνώνυμο μαχητή τῆς Μουργάνας καί τή μικρή ἱστορία του...

Κώστας Βούλαρης